

BULLETIN

KNOB

*Tijdschrift van de
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

JAARGANG 83 · NUMMER 4 · OKTOBER 1984

Bohn, Scheltema & Holkema

INHOUD

J.G. Lamoree, C. Salomons, A.S Fris en J.B. Bedaux

DE IDEOLOGIE VAN EEN STADSREGERING

HET 18E-EEUWSE ALLEGORISCHE

DECORATIEPROGRAMMA VAN HET

GOESE STADHUIS

pag. 183

Th.A.J. Schiere

HET HUIS VUYLCOOP TE SCHALKWIJK

(UTRECHT)

pag. 223

Nieuws van de Bond en algemene informatie

pag. 233

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter

drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam

mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60, 3581 NP Utrecht.

drs. B. Bakker, mr. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema, H. J. Jurriëns, drs. P. I. Kan-van Dishoeck, A. M. Meyerman, drs. T. A. S. M. Panhuysen, ir. W. B. J. Polman, drs. M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijt, drs. H. Sarfatij, dr. D. P. Snoep, ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

REDACTIESECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706. Alleen geopend 's maandags en 's woensdags van 9-17 uur.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan de *secretaris* van de KNOB: Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;

- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;

- jeugd lid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.

Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers, jaargangen en banden

Uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

- Losse nummers (voorzover voorradig) f 15,- per aflevering;

- jaargangen: prijs op aanvraag;

- banden: prijs op aanvraag.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij Bohn, Scheltema & Holkema, Emmalaan 27, 3581 HN Utrecht, tel. 030-511274.

J. G. LAMOREE, C. SALOMONS, A. S. FRIS EN J. B. BEDAUX

DE IDEOLOGIE VAN EEN
STADSREGERING*HET 18E-EEUWSE ALLEGORISCHE DECORATIEPROGRAMMA
VAN HET GOESE STADHUIS

Tussen 1771 en 1774 onderging het gotische stadhuis van Goes een omvangrijke face-lift. Gevel en interieur werden aangepast aan de toenmalige eisen van functionaliteit en opgeluisterd met een rococo-versiering. De vierschaar viel bij deze operatie de rijkste aankleding te beurt. Het allegorisch decoratieprogramma ervan met grisailles en stucwerk gaf de Goese magistraat een ethisch en esthetisch steuntje in de rug. In dit artikel staat de iconografie van deze vierschaardecoratie centraal. Tevens zal de relatie van dit programma met dat van andere stadhuisen worden getraceerd, met name enkele thema's in de stadhuisversiering van Middelburg en Amsterdam. Ten slotte wordt er kort ingegaan op de verbinding tussen de concepten van het vierschaarprogramma en de rechtspraktijk alsmede de ideeën over recht en gezag die in het laatste kwart van de 18e eeuw de ronde deden.

In 1771 werd een begin gemaakt met de noodzakelijke reparatie van het stadhuis te Goes, een gotisch gebouw dat werd opgetrokken in de tweede helft van de 15e eeuw.¹ Deze restauratie werd ingegeven door de deplorabele toestand waarin het stadhuis verkeerde, zoals blijkt uit de woorden waarmee burgemeester Van de

Spiegel in 1770 de jammerlijke staat van gebouwen en financiën van de Zeeuwse stad schetste: '... edog dat H. Ed. Agtb. wel, in 't generaal, met waarheid willen zeggen dat deze Stad sedert eenige Jaaren zoodanig ten agteren geraakt is in hare Finantien, dat men niet dan met vreeze aan de gevolgen denken kan, terwijl hare Lasten niet staan te verminderen, dat sommige van hare publyke gebouwen, insonderheid het Stadhuis, met geen reparatie meer kunnen aan een gehouden worden, maar, zoo men de zelve niet in een puinhooft wil laten vallen, voor een groot gedeelte zal moeten vernieuwd worden, ...'.²

HET GOTISCHE STADHUIS

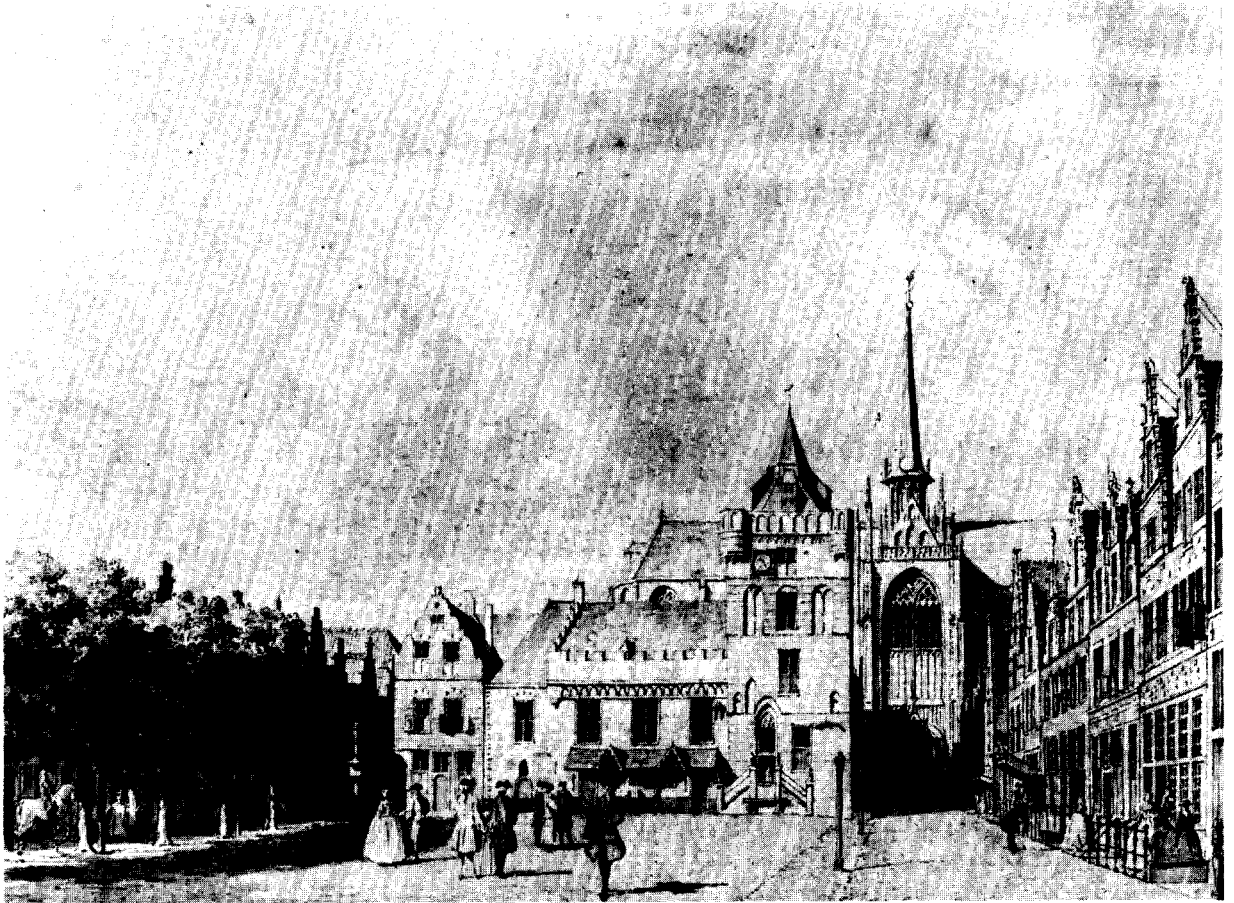
Een 18e-eeuwse tekening van het oude raadhuis (afb. 1) illustreert duidelijk dat het oorspronkelijke gebouw uitgroeide tot een complex dat uiteindelijk de zuidelijke bebouwing van de Grote Markt, tussen Korte en Lange Kerkstraat volledig besloeg.³ Gezien van west naar oost bestond het uit een forse gotische toren, het

* Het onderzoek voor het hier gepubliceerde artikel werd verricht in het kader van een tweetal doctoraal werkcolleges onder leiding van drs. J. B. Bedaux en maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de subfaculteit Kunstgeschiedenis en Archeologie van de Vrije Universiteit. Zonder financiële steun van de Stichting Gemeentelijk Cultuurfonds zou dit onderzoek niet mogelijk zijn geweest. Dank gaat verder uit naar de heer F. H. de Klerk, medewerker van het gemeentearchief te Goes.

1 Gemeentearchief Goes (afgekort GA Goes), 'Resoluties van burgemeesters en schepenen ...', inv.nr. 34, f. 260v. Inventarisnummers van het gemeentearchief te Goes zijn steeds overgenomen uit H. Uil, *Inventaris van het archief van de stad Goes (1267) 1449-1851 (1927)*, 2. pl. 1980.

2 GA Goes, o.c. (n.1), f. 229v. Vgl. F. van Dijk, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel, raad en burgemeester van Goes: de leerjaren van een staatsman*, Assen 1963, 108.

3 Afbeeldingen van het oude stadhuis zijn te vinden in: a M. Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland*, Middelburg 1696, tussen 528 en 529. Op deze prent vormen de muurankers van het bodehuis het jaartal 1587, dat waarschijnlijk het jaar van de bouw is. b *Heden-daagsche historie, of tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, 23 vols., Amsterdam 1739-1803, vol. xx, t.o. 46, gravure naar een tekening van L. C. Pronk. c GA Goes, 'Historisch Topografische Atlas': 1 nr. 1300, aquarel en pen, toegeschreven aan L. C. Pronk, h. 30 × br. 39,2 cm. 2 nr. 430, gravure, h. 11,2 × br. 16,5 cm.

Afb. 1. L. C. Pronk, het oude stadhuis te Goes. Gewassen tekening. GA Goes (foto Monumentenzorg).

trotse symbool van de verworven stedelijke autonomie; een gevel met drie kruiskozijnen, opgeluisterd door een gevlochten boogfries en een borstwering met kantelen; een kleine aanbouw met één kruisvenster en een woonhuis.⁴ Talloze belangwekkende aantekening

gen over dit oude stadhuis zijn te vinden in een ongepubliceerde beschrijving van Goes en haar geschiedenis, die na 1733 is geschreven door de plaatselijke notabel Cornelis Keetlaer (1690-1764).⁵ Het manuscript maakt bijvoorbeeld melding van de merkwaardige ge-

⁴ 'Afbeelding, van het Gruwzaam Oproer, ..., op den 30 Januarije, 1787'; anachronistisch stadhuis overgenomen van de tekening van Pronk. d GA Goes, 'Ontwerptekeningen voor de verbouwing en verfraaiing van het stadhuis ...,' inv. nr. 1810, anonieme tekening, zonder het woonhuis aan de oostzijde van het complex, h. 65,1 × br. 82,3 cm. Voor de rechtshanden die op deze tekening boven de luifel zijn te zien, zie J. Schimmer, 'Een merkwaardig rechtsgebruik, Middeleeuwse Gerechtshanden', *Spiegel Historiae* 9 (1974) nr. 5, 295, afb. 2. Vergelijk ook R. A. S. Piccardt, *Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes*, Schiedam 1979 (ed. princ. 1864), 19. e Monumentenzorg, Zeist, gewassen pentekening, toegeschreven aan L. C. Pronk, h. 14,8 × br. 20 cm.

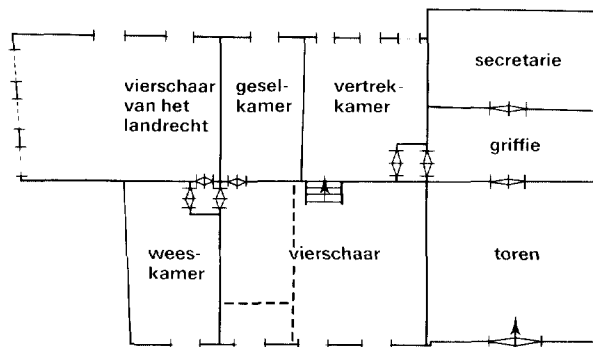
⁴ Over het weerbare karakter van zo'n borstwering, vlg. J. C.

Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche stadhuis*, Leiden (1916), 18. Het huis aan de oostzijde was op de begane grond bestemd als woonhuis voor de oudste der stadsboden. Op de eerste verdieping was de vierschaar van het landrecht, die in directe verbinding stond met de rest van het stadhuis: GA Goes, 'Handschriften Keetlaer', voorlopig inv. nr. 856, hs.nr. 11, hoofdstuk 9: 'van het stadhuis', (niet genummerd); vlg. ook n.5.

⁵ GA Goes, 'Handschriften Keetlaer', o.c. (n.4). In het manuscript staat het jaartal 1733 vermeld. Gezien de sterfdatum van Cornelis Keetlaer (1764) zal het handschrift tussen 1733 en 1764 zijn ontstaan. De toeschrijving aan Cornelis Keetlaer is van predikant-archivaris R. A. S. Piccardt, zie idem, o.c. (n.3), 197. In 1773 berustte het hs. bij burgemeester François Nicolaas Keetlaer

woonte op kosten van de stad een arend bij het raadhuis te houden, een gebruik dat bij optekening overigens al enige tijd was afgeschaft. Keetlaer interpreteert dit gebruik als een iconoloog avant la lettre, door zijn visie te onderbouwen met een embleem van Alcibiades: 'den *Arent* dog, aloude koning onder de vogelen, gelijk de Leeuw onder de viervoetige dieren, en daerom bij de Heidenen aen den oppersten Godt Jupiter toegewijt, is wegens zijne onvermoeide Snelheit, hemel hooge vlugte en moedigheid, gepaert met eene zonderlinge zorge voor nest en jongen, een gepast zinnebeeld van de Wakkerheit, dapperheit en voorzorge voort gemeen eene Stads Regeeringe ten hoogste passende en betaemelijk'.⁶

Het eigenlijke belang van Keetlaers manuscript ligt in de gedetailleerde beschrijving van het interieur van het oude stadhuis, waarvan geen afbeeldingen bekend zijn. Hierdoor wordt het mogelijk de omvang van de 18-eeuwse verbouwing te schatten. Na het binnentreden door de toegang in de toren kwam men in een vierkant vertrek, waaruit men links, via enige stenen treden de vierschaar kon binnengaan (afb. 2). In de toren bevonden zich op de eerste verdieping een civiele gevangenis voor hen die zich schuldig hadden gemaakt aan kleinere vergrijpen en op de tweede een gevangenis voor zware misdadigers.⁷ De vierschaar, de belangrijkste ruimte in het stadhuis, was een lang-

Afb. 2. Plattegrond van het Goese stadhuis voor de restauratie van 1771-1774. Reconstructie aan de hand van het Keetlaer-manuscript.

werpige kamer die met drie vensters uitzag op de Grote Markt.⁸ Uit een van deze vensters werden de 'publicatien van placcaeten van de Heeren Staeten van Zeelant ofde ordonnantien en andere bekendmakingen ...' aan het volk voorgelezen door een secretaris. Over de indeling van de vierschaar meldt Keetlaer dat een derde van het vertrek door een hek werd gescheiden van de overige ruimte (afb. 2). Het kleinste deel, gelegen aan de oostzijde, was bestemd voor de 'Heeren van Regeering', die daar hun zitplaatsen hadden. Van achter het hek konden het publiek en de 'procureurs klerken' de rechtszitting volgen.⁹ Aan de schouw, die zich binnen het afgeperkte gedeelte bevond, hing een ge-

(1722-1793), zoon van voornoemde Cornelis. Zijn andere zoon, Dignus Cornelis (1733-1794), was stadsdirecteur tijdens de verbouwing van het stadhuis.

6 A. Alciati, (*Emblematum liber*), Augsburg 1531, nr. 33. In dit verband haalt Keetlaer het verhaal aan dat men in 1477 een jonge leeuw naar Haarlem stuurde vanwege betoonde dapperheid. 'Twas billijk dat men ons te deeser tyt en stonden Een jongen Sterken Leeuw uit Spanjen heeft gezonden om onzen Leeuwenmoet die nergens voor en beeft Die hier in onze Stadt vier jaeren heeft geleeft'. Zie GA Goes, 'Handschriften Keetlaer', o.c. (n.4). In *Zeelands Cronyk Almanach*, 15 vols., Middelburg 1780-1785, vol. v (J. Dane red.), 525-526, wordt het houden van arenden bij het Middelburgse stadhuis in verband gebracht met het wapenschild van die stad. Zie voor de rekeningen van het onderhoud van de vogels: H. M. Kesteloo, *De stadsrekeningen van Middelburg*, Middelburg 1902, vol. VIII, 92. Voor de interpretatie dat arenden werden gebruikt voor het keuren van vlees bestaat geen enkele aanwijzing. Op 27 april 1625 overleed de Goese arend. Daarna wordt in de stadsrekeningen geen melding meer gemaakt van het onderhoud van een arend van stadswegen. GA Goes, inv.nr. 783. Voor de behoefte aan levende symbolen bij stadhuizen, zie J. C. Overvoorde, o.c. (n.4), 8, 25-26 en J. Paul, *Die Mittelalterlichen Kommunalpaläste in Italien* (diss. Freiburg), Keulen 1963, 117.

7 GA Goes, o.c. (n.4): 'Als men binnen gekomen is, heeft men aan de linkerkant den opgang langs eenige Steene trappen met eene ijzere baluster bezet, nae de *Vierschaar* en aen de regtehand, over de voordeur in den hoek, die nae de *Griffie* en *Secretarie* is gaende, in dit vierkant vertrek of voorhuis *den tooren* genoemd Den tooren heeft boven deze eerste verdieping jegenwoordig nog drie andere, de eerste dienende tot een civile gevangenis, en die van geringere misdaedigen, de *wakers-kamer* genoemd; de tweede wort gebruikt voor swaerder en crimineele gevangens, ...'.

8 Ibid.: '... wanneer men de stenen trap naar de vierschaar opgaat komt men in eene ruime langwerpige vierkante kamer, met drie kruiskosijnen haer uitzigt hebbende op de groote markt: en waer uit de publicatien van placcaeten van de Heeren Staeten van Zeelant ofde ordonnantien en andere bekendmakingen van Stadtsmagistraet aen de burgerij ten overstaen der Regeeringe door een van Stadts Secretarissen den volke worden voorgelezen en bekendgemaakt'.

9 Ibid.: 'Omtrent een derde van dit vertrek is aen het einde met een baluster afgeschooten: binnen welke de Heeren van Regeeringe hunne zitplaatzen hebben, blijvende de overige twee derde parten voor de toehoorders en procureurs klerken: binnen het afschietzel tegen over de glazen staet twee à drie trappen opgaende eene langwerpige vierkante tafel, waeraen den Balliu en Regeerende

schilderd *Laatste Oordeel* uit 1533 dat door Keetlaer wordt betiteld als een 'grooten fraey stuk schilderye'. In 1864, toen dit schilderij in de Goese stadsschuuring, was de toenmalige stadsarchivaris R. A. S. Piccardt een andere mening toegedaan. Hij vond het '... eene daad van verstand en van goeden smaak (dat) dit (kunst?)stuk (sic) werd verwijderd en aan het oog van het algemeen onttrokken'. Dat het *Laatste Oordeel* uiteindelijk verloren is gegaan, zal, gezien bovenstaande uitlating van de archivaris, wel geen verbazing wekken.¹⁰ De decoratie van de vierschaar werd gecompleteerd door een borstbeeld van keizer Karel v, toegelicht en 1540 gedateerd door een chronogram, en een afbeelding van een vliegende arend met een banderol

Burgemeesters hunne plaetzen hebben, rontom van binnen het zelve baluster is de plaets voor de Schepenen; in het midden der opening staet mede diergelijk een tafel, hieraen zitten den Pentionaris Honorair of outburgemeester en de twee Stadt Secretarissen: tegens de glaes-raemen zijn de banken voor de advocaeten en Procureurs voor dezen geregte postuleerende, mede met diergelijk eene baluster of hek van de vierschaar afgesloten'. Uit deze beschrijving is globaal op te maken hoe precies de opstelling van de verschillende functionarissen was. Ze illustreert in ieder geval duidelijk dat iedereen in de vierschaar tijdens het proces zijn vaste plaats had.

10 Ibid.: 'Boven de Schoorsteen die binnen deze afschuttinge staat, hangt een grooten fraey stuk Schilderije verbeeldende het laetste algemeene oordeel, hebbende dit op en omschrift: *Hoet u voor meshruken Suster en Broedere/Slaet noch injurieert vader of moedere/Ofte anders ghij suldt correctie ontsaen/Gelijck Pieter Yemans sone heeft gedaen/anno 1533*. Het stuk is uitvoerig geschildert en vol beelden, waer in men het vergenoegen en de blijtschap in die geene die ter regterhand staen, gelijk ook de wanhoop en den angst der geener die ter linkerhand gewezen, en door leelijk verbeelde Duivelen vast ter helle geslept en gedreeven worden, zien kan, en op het levendigste zijn afgemaeyt ...' R. A. S. Piccardt, o.c. (n.3), 20 en idem: Ingezonden stuk in de *Goese Courant*, 22 december 1887. Daar zegt Piccardt over dit werk: 'Men zou die ook bezwaarlijk in onze dagen weder in de raadzaal hebben kunnen ophangen, deels omdat het onderwerp meer met de bestemming van de vierschaar overeenkwam, deels omdat de bewerking van dien aard was, dat menigeen, na een vluchtigen blik, de oogen zou hebben dichtgeknepen'.

11 GA Goes, o.c. (n. 4): 'Naest de Schoorsteen ter regterhand heeft men het borst beelt van Keizer Karel, en daer onder dit twee regelig tijtvers, slegt genoeg en nae den trant dier tijt uitleverende het jaer 1540. Wanneer dien vorst in de maent van Julij deze Stadt met zijne ... tegenwoordigheit vereerde: dus luit het: *Wie sagh oIII Meerdere binnen den goesCben WIIcke/dan CaroIV's den keIIere Van Landen rIIcke*. van welke de ... tal-letters dit jaer zullen uitmaeken.' Keetlaer vervolgt zijn tekst: 'Boven de deur hangt een vliegende arent verbeeldende Skeizers wapen, op een geslingert en omgerolt blat in zijn bek voerende deze zinspreuk, waerdig in alle regtkameren geleezen te worden: *audi alteram partem*'. Deze spreuk kan als obligaat beschouwd worden in Ne-

in de bek waarop geschreven stond 'audi alteram partem', volgens Keetlaer een spreuk 'waerdig in alle regtkameren geleezen te worden' en enige landkaarten.¹¹

Andere belangrijke vertrekken in het oude stadhuis waren de griffie en de secretarie, beide gelegen achter de toren en met uitzicht op de Korte Kerkstraat; de vertrek-kamer en de geselkamer, die te zamen de lengte van de vierschaar besloegen; de weeskamer en de vierschaar van het landrecht op de eerste verdieping van het woonhuis (afb. 2). Vanuit de vertrek-kamer, die volgens Keetlaer diende tot het '... besoigneeren van Commissarissen uit de Regeeringe' kon men via een trapje in de vierschaar afdalen.¹² De geselkamer diende voor de executie van geringe misdadigers, die

derlandse stadhuizen. Keetlaer vervolgt: 'Voorts is deze kamer verciert met eenige oude lantkaarten, en daeronder eene zeer nette en accurate van het geheele *Eilant van Zuidbevelant ...*'. Ook in andere vierscharen kwamen landkaarten als decoratie voor, bijvoorbeeld in die van Delft. Deze kaarten, omvat door fraai gesneden lijsten met allerlei rechtsattributen, bevinden zich nu in de collectie van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Vgl. D. van Bleyswyck, *Beschryvinge der stad Delft*, 2 vols., Delft 1667, vol. II 864.

12 GA Goes, o.c. (n. 4): 'Ter Vierschaer weder aftredende gaen wij langs dezelve weg wederom onder den toorn of door het voorportael in den hoek ter linkerzijde van de Schoorsteen langs eenige steene trappen de *Griffie* op: deze is geschikt tot gebruik van den *Opper- en ondergriffier* die er de nodige registratien verrigten en hunne zitplaetzen hebben, afgeschooten van de plaetze voor de Procureurs en andere die aldaer iets te verrigten hebben. Door dit eerste vertrek gaet men in een tweede te weeten de *Secretarie* wat grooter als de voorgaende en voor de *Secretarissen* geordineert beide hun uitzigt hebbende in de korte-kerkstraat en na de Beurs en Balans. In deze twee comptoirten vint men *Stadsboeken*, *Registers* en papieren in een nette ordre rontom dezelve geplaeft of in kassen bewaert. Uit deze laetste wederom terug komende gaet men over de eerste en door een portaal nae een zeer ruime lankwerpige vierkante *Vertrek-kamer*, tot het besoigneeren van Commissarissen uit de Regeeringe geschikt, uit dit vertrek kan men wederom door eene andere deure eenige trappen nederwaerts in de *vierschaer* afkomen regt in het midden der zelve tegenover het middelste glas-raem. Deze kamer is ruim half zo groot als die tot de *Vierschaer* gebruikt wort hebbende mede drie kruiskosijnen tegens over en boven de huizen agter het Stadt huis zijn ligt scheppende'. Ook in andere stadhuizen kwamen z.g. 'vertrek-kamers' voor. In het stadhuis van Zierikzee had de vertrek-kamer evenals in Goes verschillende functies. In Den Haag sprak men van de 'Schepenen-vertrek-kamer', waar de schepenen zich voor onderling beraad konden terugtrekken tijdens rechtszittingen. Zie J. C. Herpel, *Het oude raadhuis van 's-Gravenhage*, Den Haag 1975, 404-405; C. Postma, *Zierikzee en zijn stadhuis*, Zierikzee z.j. 44.47. Zie voor de betekenis van het woord E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 11 vols., Den Haag en Leiden 1885-1952, vol. IX, col. 169.

wel lijfstraf maar geen openbaar schandaal hadden verdiend en ook uit deze kamer kon men de vierschaar betreden.¹³ Aan de voorzijde van het gebouw bevond zich de weeskamer, die met een ‘... steene verwulfsel ...’ was overdekt; een ruimte die tot heden intact is gebleven. Keetlaer brengt dit gewelf in verband met de functie van deze ruimte als voor-reformatorische ‘Capelle of Bidtplaats’ waarin de ‘... Heeren van Regeeringe voor het aenvangen hunner vergadering en besoignes haer godtdienst pleegen te verrigten en voor hen de misse gedaen wiert’.¹⁴

DE MELIORATIE VAN HET STADHUIS
(1771-1774)

In mei 1770 worden de beide stadsdirecteuren en zwagers D. C. Keetlaer en L. P. van de Spiegel, die later als raadpensionaris in de landspolitiek van zich zal doen spreken, en hun collega J. Isebree belast met de opdracht een ‘... beraminge en bestek ...’ te maken voor de verbouwing van het verkrotte stadhuis. Zij pakten de kwestie voortvarend aan, want in de loop van het jaar worden de onder hun supervisie ontstane ontwerpen, alsmede een plan om de kosten te financieren, die

werden geraamd op de aanzienlijke som van 4.000 pond Vlaams, goedgekeurd. Het startsein voor de restauratie wordt op 16 juni 1771 gegeven, wanneer de zonen van Keetlaer en Van de Spiegel de eerste steen leggen.¹⁵

Hoewel het aanzien van het 18e-eeuwse stadhuis aanmerkelijk verschilt van zijn middeleeuwse voorganger, betekende de verbouwing wat de gevel betreft niet veel meer dan een tot eenheid brengen van de bestaande afzonderlijke gebouwen (afb. 3). De toren werd voorzien van een modieuze koepel met lantaarn, terwijl als detonerende elementen de gotische vensters en het boogfries behouden bleven, waarschijnlijk als reminiscentie aan de ouderdom en de daaruit voortvloeiende reputatie van de stad. De middenpartij werd verhoogd en voorzien van 18e-eeuwse schuiframen op de eerste en tweede verdieping, terwijl op de begane grond deuren met rondbogen werden aangebracht. De middengevel werd bekroond met een balustrade en het stadswapen van Goes, dat heel toepasselijk wordt geflankeerd door de personificaties van Prudentia en Justitia. Deze beeldengroep van de Middelburgse steenhouwer Henderik van Diest, aan wie ook het ontwerp (afb. 4) kan worden toegeschreven,¹⁶ bestaat uit dezelfde componenten als de bekroning van de 18e-eeuwse

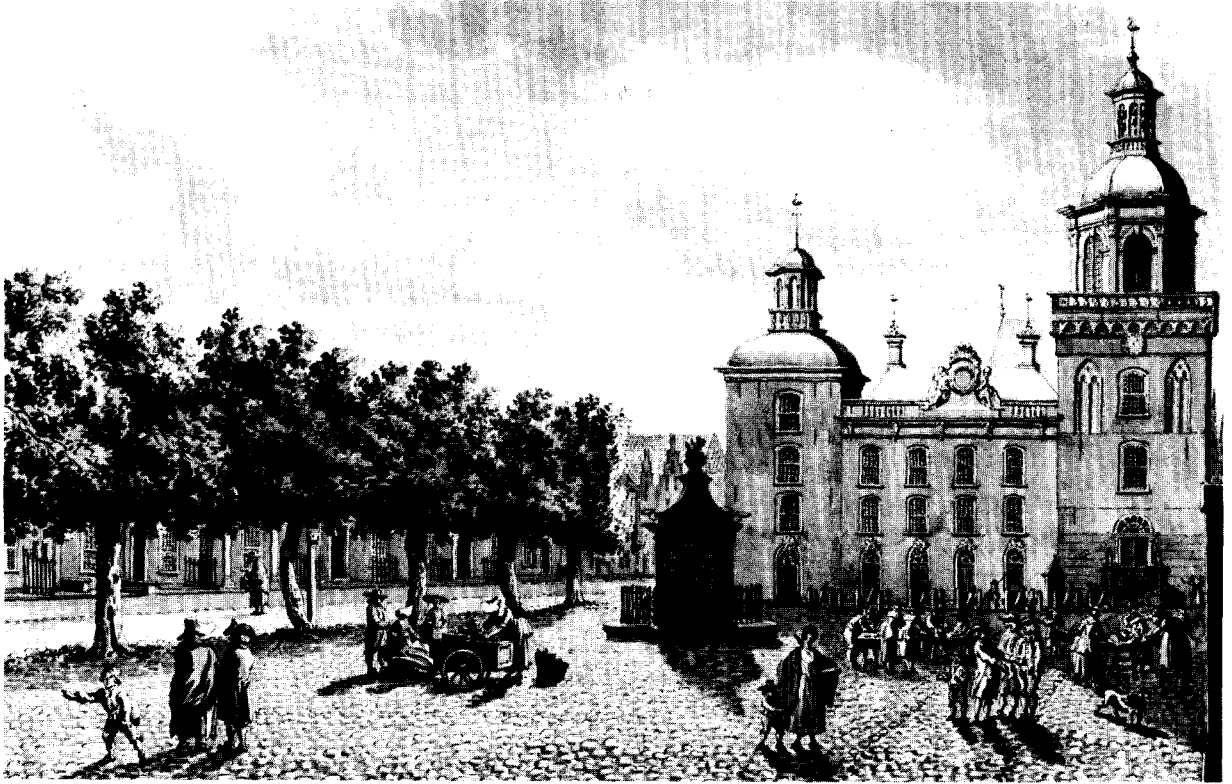
13 GA Goes, o.c. (n. 4): ‘Door deze kamer (vertrek-kamer) komt men in een andere veel kleinder waerin de executie over geringere misdadigen, die wel lijfstraffe dog geen openbaer schandael verdient hebben, ten bij wesen en overstaen van de Heeren van den Gerechte, gemeenlijk met eene *geeseling*, gelijk men het noemt *onder de Schoorsteen* gesch(jedde) waervan dit vertrek de naem *geezel-kamer* draegt. Ook vont men in voorrige tijden daer de *pijn-bank* waerdoor halsterrige misdadigen tot bekentenisse van hunne begaene feiten gebragt worden’.

14 Ibid., ‘Wanneer men nae de vierschaar aftreet heeft men ter rechterhand een portaal waerdoor men komt (vanuit de geselkamer) in een bijna vierkant vertrek geheel met een Steene verwulfsel overdekt, en waerin voor dezen de *weeskamer* pleeg gehouden te worden, dog welk collegie jegenwoordig in dezelve kamer ook tot de vierschaer gebruikt hunne vergaeding en bijeenkomst houden. (...)’ Deze weeskamer ‘met een steene verwulfsel van boven koepelsgewijze gedekt: komt ons door deze en andere omstandigheden voor dat voor dezen voor de Reformatie en geduurende de (sic!) Dat de Roomsche plegtigheden hier nog stantgreepen, mede gedient heeft tot een *Capelle of Bidtplaats* waerin de Heeren van de Regeeringe voor het aenvangen hunner vergaeding en besoignes haer godtsdienst pleegen te verrigten en voor hen de misse gedaen wiert welk gebruik na de kerkherforming afgeschafft en in een gebed tgeen door den Secretaris geleezen wiert, waervan het Formulier nog alhier te vinden is, verandert is’. Deze opmerking wordt door Keetlaer rijk van

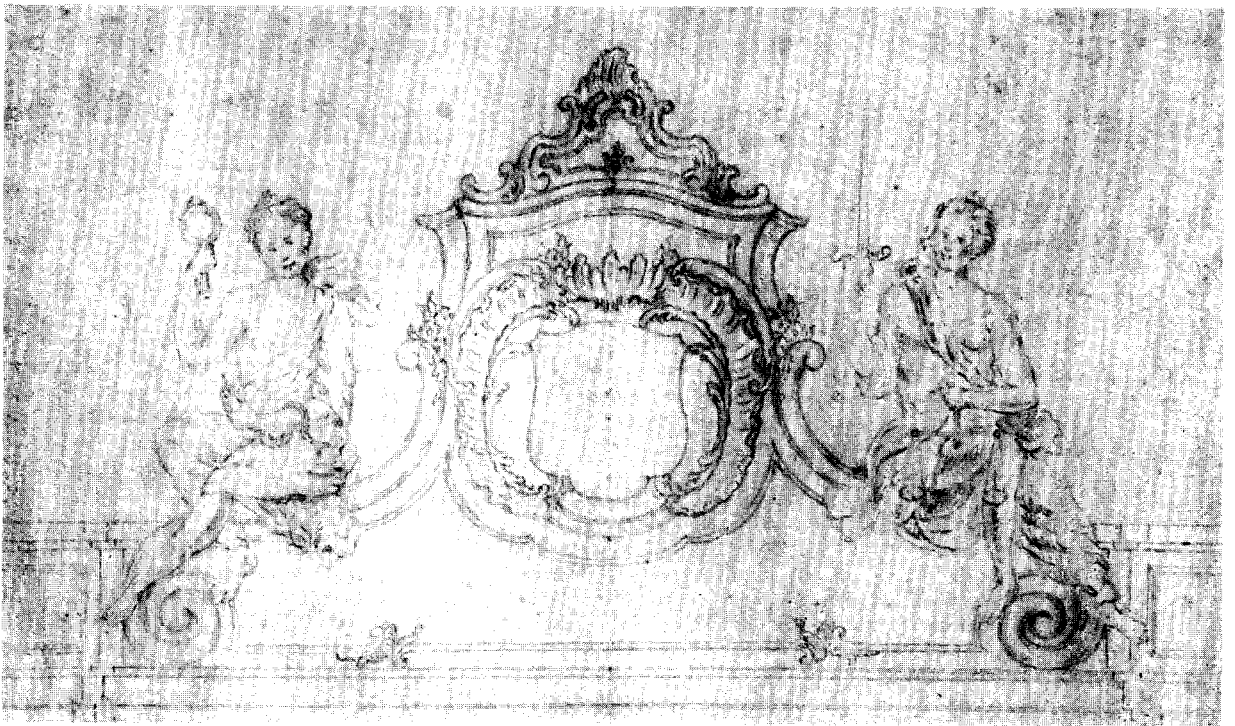
glossen voorzien. Hij noemt de bidkapellen van ‘s-Gravenzande, een kapel aan St. Ivo gewijd bij het hof van Holland, en een Capella Senatoria in de Buurkerk te Utrecht.

15 Voor de besluitvorming en financiering van het melioratieproject, zie GA Goes, o.c. (n. 1), f.260v; GA Goes, o.c. (n. 1), inv.nr. 35, f.17v-18r, f.18v-19r, f.163r. Vgl. F. van Dijk, o.c. (n. 2), 108-113. Uit GA Goes, ‘Memoriaal van de directeuren van de stad Goes’, Archief Stadermann, inv.nr. 98, (niet genummerd), blijkt dat Van de Spiegel in zijn functie van stadsdirecteur opereerde van 1768 tot 1780 en Isebree van 1759 tot 1778; bij Keetlaer staan geen data vermeld, maar uit de *Naamwyzer der stad Goes, ... voor den jaare 1776*, Goes z.j., blijkt dat hij tegelijk met Van de Spiegel in de functie van stadsdirecteur werd benoemd en dus ook bij de stadhuisverbouwing betrokken was. Uit de aanzienlijke bedragen die Boudewijn Kramer als “choffer” of architect van de stad van het Goese bestuur in die tijd ontving, kan worden opgemaakt dat deze als uitvoerder bij de stadhuisverbouwing was betrokken, zie GA Goes, ‘Rekeningen van ontvangsten en uitgaven door de administrerende rentmeesters’, inv.nr. 919-922. Voor de rol van Henderik van Diest, zie n.16.

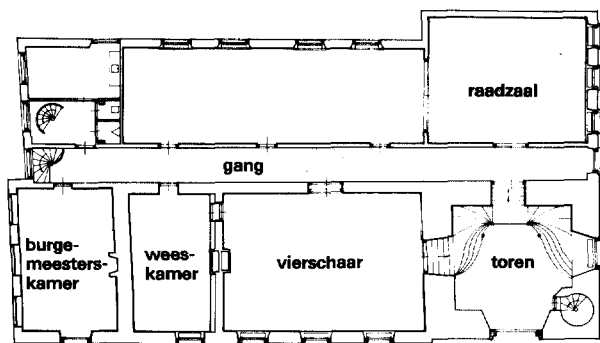
16 De Middelburgse beeld- en steenhouwer Henderik van Diest leverde een belangrijk aandeel in de verbouwing van het stadhuis, zie GA Goes, ‘Stukken betreffende de werkzaamheden en leveranties verricht en gedaan door Henderik van Diest, ...’, inv.nr. 1811. Uit deze archiefstukken blijkt o.a. dat Van Diest het niet eens was met de door Boudewijn Kramer uitgevoerde

Afb. 3. A. Bulthuis, het Goese stadhuis na de restauratie van 1771-1774. Gewassen tekening, 1793. GA Goes (foto Monumentenzorg).

Afb. 4. H. van Diest (toegeschreven), ontwerptekening voor de beeldengroep op de gevel van het stadhuis. GA Goes (foto Monumentenzorg).

Afb. 5. Plattegrond van het Goese stadhuis na de restauratie van 1771-1774.

vleugel van het Haagse stadhuis.¹⁷ De sierende top werd daar in 1734 vervaardigd door Jan Baptist Xavery en is eveneens opgebouwd uit het stadswapen en de voor rechtspraak en bestuur blijkens contemporaine bronnen zo essentiële deugden. Ter illustratie hiervan een zinsnede uit de nieuwjaarsrede uit 1776 van de toenmalige burgemeester van Goes, L. P. van de Spiegel: '... de Voorzichtigheid geeve ons de beste maatregelen aan de hand. De Rechtvaardigheid wikke en weege dezelve in een onzijdige Weegschaal.'¹⁸ Het woonhuis aan de oostzijde werd verbouwd tot een paviljoen als accent tegenover de toren zonder daarmee te concurreren. Tenslotte markeren twee beeldhouwde gesels, een wetboek, een roede van justitie en een roer de

plaats waar destijds openbare lijfstraffen werden uitgevoerd.¹⁹

In het interieur kwam in de oude, hokkerige distributie lucht door een brede gang – parallel aan de voor-gevel – die de kamerschikking op de bel-etage in tweeën splitst (afb. 5). De plattegrond van deze verdieping, alsmede de hoogteverschillen tussen de kamers onderling ondergingen geen ingrijpende veranderingen. Wat de decoratie betreft viel de vierschaar de rijkste aankleding te beurt. Daarmee werd dit vertrek het meest representatieve en het deed om die reden soms ook als ontvangstruimte en vergaderplaats dienst. In Goes zijn nog een viertal ontwerptekeningen bewaard gebleven voor de wanddecoratie van de vierschaar (afb. 6), waar met een overigens weinig stijlzuivere hand de Lodewijk XVI-vormtaal is nagestreefd.²⁰ De uitgevoerde uitmontering toont echter aan dat de notabelen van het Zeeuwse stadje rond 1770 niet kozen voor deze laatste nouveauté op het gebied van de interieurversiering, maar voor de al langer in zwang zijnde rococo (afb. 7). De wandbekleding van de vierschaar bestaat uit een eenvoudige betimmering; een lage lambris, waarboven decoratieve pilasterpanelen de wand op regelmatige wijze geleden in vlakken met houten paneelvullingen. Drie grisailles zijn aangebracht op plaatsen, die in dit interieurtype obliagaat zijn: twee als dessus-de-porte en één als schoorsteenstuk. Zij werden vervaardigd door de in die streken populaire Antwerp-

dakconstructie, die niet volgens tekening gemaakt zou zijn. In overleg met de stadsdirecteuren leverde Van Diest een verbeterde versie, omdat Kramer weigerde zijn fout te herstellen. De volgende niet gesignde tekeningen van het exterieur kunnen gezien zijn functie bij de melioratie van het stadhuis aan Van Diest worden toegeschreven: GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810: ontwerp-tekening voor de beeldengroep op de gevel, potlood, h. 15,8 × br. 20 cm; ontwerp-tekening voor het bordes met balustrade, potlood, h. 46,8 × br. 35 cm; vier ontwerpen voor het paviljoen met verschillende oplossingen voor de deurpartij e.d., inkt, alle ca. h. 66 × br. 21 cm; ontwerp-tekening voor de lantaarn op het paviljoen, inkt, h. 27,4 × br. 17,8 cm; ontwerp-tekening voor de gevel, inkt, h. 33,8 × br. 62 cm; ontwerp-tekening voor de bekroning van de toren, potlood en inkt, gewassen, h. 78,3 × br. 25,3 cm; vgl. n. 20 voor wat betreft de tekeningen van het interieur.

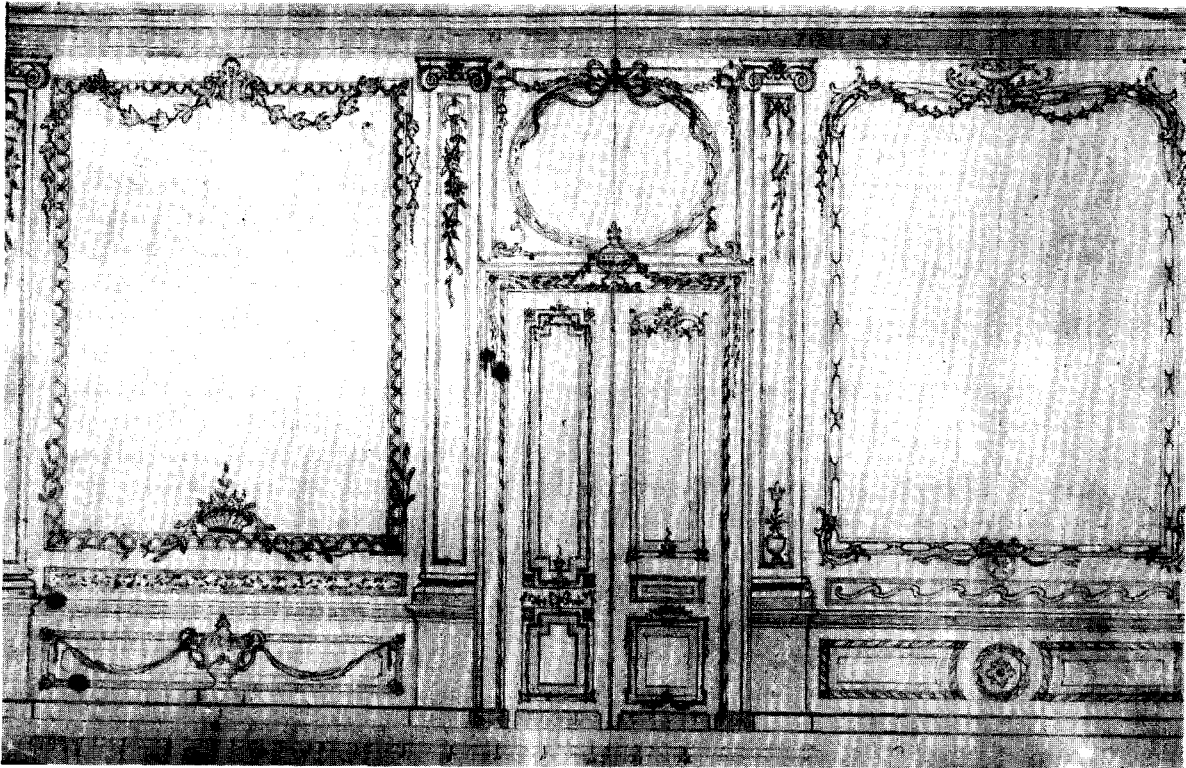
17 J. C. Herpel, o.c. (n. 12), 373, afb. 331, 335, 336. Het beeldhouw-werk is gesignd en gedateerd: 'B: Xavery: F: 1734'.

18 GA Goes, 'Nieuwjaarstoespraken van mr. L. P. van de Spiegel, gehouden in de raad', inv.nr. 187, 1776. Deze combinatie komt zeer veel bij de stadhuisdecoraties voor, o.a. in de vierscharen van Amsterdam en Breda. N.a.v. de inwijding van het Amster-

damse stadhuis dichte Vondel over deze deugden, dat 'Want alle vierschaar doolt, die dit paer zustren scheid'. *De Werken van Vondel*, J. F. Sterk e.a. (red.), 10 vols. + index, Amsterdam 1927-1940, vol. v, 896.

19 R. A. S. Piccardt, o.c. (n. 3), 19-20: 'Eerst vóór weinige jaren ruimde men het ongelukkig monument eener verouderde straf-pleging aan den oosterschen hoek op. Wij allen zagen daar nog de ijzeren halsbanden waaraan zij besloten werden die daar werden ten toon gesteld. De in hardsteen gebeitelde roeden konden, zonder schending niet weggenomen worden, maar zij hebben gelukkig hare betekenis verloren'.

20 GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810: potlood, ongesign., twee ontwerpen voor de korte zijden, h. 26,6 × br. 37,5 cm en twee ontwerpen voor de lange zijden, h. 26,7 × br. 43,2 cm. Waarschijnlijk zijn deze ontwerpen evenals de tekeningen van het exterieur van Henderik van Diest, zie n. 16, alsmede een ontwerp voor een schouwpartij, potlood, ongesign., h. 27 × br. 13,3 cm; een ontwerp-tekening voor de vier wanden van de raadkamer, potlood met bruine en zwarte inkt, ongesign., h. 54,3 × br. 69,8 cm; een ontwerp voor het plafond in de raadkamer, potlood, ongesign., h. 22 × br. 33,8 en de plattegrond van deze kamer, inkt, ongesign., h. 66 × br. 78,7 cm.

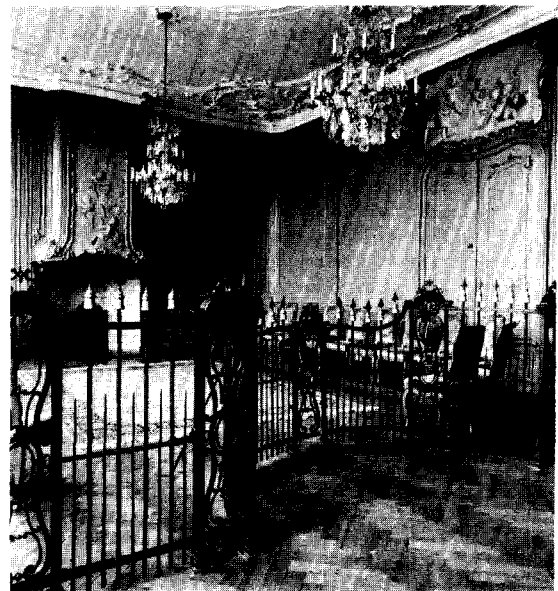
Afb. 6. H. van Diest (toegeschreven), ontwerptekening voor de wanddecoratie van de vierschuur. GA Goes (foto Monumentenzorg).

se schilder Marten Jozef Geeraerts, die door het imiteren van marmorreliëfs internationale faam verworven had.²¹ Al in 1742 leverde hij een dessus-de-porte met het rechtsexempel *De geschiedenis van Brutus* voor de hoge vierschuur in het stadhuis van Middelburg.²² Ook burgemeester François Keetlaer had in de voorkamer van zijn patriciërswooning aan de Grote Markt – later het hotel ‘De Korenbeurs’ – een uit 1757 stammend grisaille van Geeraerts.²³ De roem van de schilder en het contact met Keetlaer zal tot de stadhuisopdracht voor Geeraerts hebben geleid. Van het Goese stadsbestuur ontving hij in 1774 ‘wegens Leverantie van drie

21 A. J. van Dissel, ‘Marten Jozef Geeraerts (1707-1791): naar aanleiding van twee Leidse opdrachten’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), 387-400 met uitgebreide bibliografische gegevens.

22 J. Dane, o.c. (n. 6), 551. Voor de betaling van 11:18 pond Vlaams, zie H. Kesteloo, o.c. (n. 6), vol. IX, 46. Meer over het Middelburgse stadhuis bij W. S. Unger, ‘De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Middelburg’, *Oudheidkundig Jaarboek* 1 (1932), 1-23.

23 A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 391.

Afb. 7. Interieur van de voormalige vierschuur (foto AVC, Vrije versiteit).

Schilder Stukken Basrelief voor de vierschaar 54:2:4' Vlaamse ponden.²⁴

Het plafond van het vertrek bestaat uit allegorieën in stucwerk, die in rococostijl zijn uitgevoerd door Joseph Soldati, afkomstig uit Italië. Hij ontving voor het plakken van de vierschaar, de galerij en het portaal in totaal 335:26:8 Vlaamse ponden.²⁵ Soldati had in 1765 meegeholpen aan de restauratie van het stucwerk in het Middelburgse stadhuis. In 1774 ging hij scheep naar Oost-Indië en in februari 1789 werd hij op het Westerkerkhof te Middelburg begraven.²⁶

Bij de nieuwe aankleding van de rechtszaal werd de oude balustrade vervangen door een smeedijzeren hek met spiesen en roeden van justitie als spijlen, vervaardigd door een zekere Maesime Sumel, en leverde Jacob Walraven de stoelen.²⁷ Zo bleven de stadsdirecteuren met de keuze van ambachtslieden en kunstenaars voor het te restaureren stadhuis dicht bij huis. Wit en groen werd de overheersende kleurstelling van het vertrek, waarbij de asymmetrische krommingen en schelpmotieven van het snijwerk met een gouden toets zijn geaccentueerd.²⁸

Van rechtsexempel tot rechtsallegorie

De Goese stadhuisversiering van zowel gevel als interieur hangt nauw samen met de verschillende functies die in het gebouw werden uitgeoefend. Een dergelijke

relatie kende in de 18e eeuw reeds een lange traditie. De voorstellingen wezen de ambtsdragers op verschillende deugden of ondeugden, die voor hun taak respectievelijk onontbeerlijk of te laken werden geacht.

De vroegst bekende voorbeelden van stadhuisdecoratie zijn te vinden in de Italiaanse stedenrepublieken, waar het vanaf de 13e eeuw niet ongewoon was de stadhuizen te versieren met religieuze, allegorische en exemplarische voorstellingen.²⁹ Zo gaven de bekende fresco's van Ambrogio Lorenzetti in het Palazzo Pubblico te Siena gestalte aan de bestuurlijke idealen van gerechtigheid en algemeen belang en hielden zij de Sienese magistraat de oorzaken en effecten van een goede en een slechte regering voor.³⁰ Door de stedelijke ontwikkeling, waarvan bij ons het zwaartepunt lag in de 13e en 14e eeuw, ontstond de stad als zelfstandige rechtskring. In juridische zin was er sprake van een stad wanneer er van de landsheer of keizer bij handvest of stadsbrief stadsrecht was verkregen. Op grond van deze documenten ontwikkelden zich in de stad een onafhankelijk bestuur, wetgeving en rechtspraak.³¹ Het stadhuis werd het symbool bij uitstek van de verworven autonomie, het middelpunt van handel en administratie en bood in geval van nood bescherming aan de stedeling.

Tot het einde van de 18e eeuw werd er in de stad recht gesproken in de schepenkamer en de zogenaamde open vierschaar van het stadhuis. De "open vier-

24 GA Goes, 'Rekeningen van ontvangsten en uitgaven door de administrerende rentmeesters', inv. nr. 923, 1774, f.23r.

25 GA Goes, o.c. (n. 24), inv.nr. 921, 1772, f.24r. en GA Goes, o.c. (n. 24), inv.nr. 923 f.23r.

26 H. M. Kesteloo o.c. (n. 6), vol. 1x, 47; U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildende Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 37 vols., Leipzig 1907-1950, vol. xxxi, 235-236. GA 's-Gravenhage, 'notarieel archief', nr. 4043, 9 maart 1783, waarin zijn moeder getuigenis aflegt van het feit dat haar zoon 'Joseph Soldati zijnde een beeldhouwer van zijn beroep geweest in den Jaare 1774 ten dienste van de Oostindische Compagnie voor de kamer Rotterdam met het schip Rodenrijs, daar Capitein op was Van Duuren is vertrokken nade Oostindien'; GA Middelburg, klapper op de dtv boeken: Soldaatje, Joseph Marie Emanuel. In 1763 werd er aan de 'Stukkadoor Werker Soldaty F.200' uitbetaald voor werk aan de Evangelisch Lutherse kerk. Zie GA 's-Gravenhage, 'Archief Evangelisch Lutherse Gemeente', inv.nr. 187, fol. 33r. (9-12-1763). Waarschijnlijk was deze betaling bestemd voor de werkzaamheden van Quirin en Antoine Soldati, die met hun gezinnen woonachtig waren in Den Haag. Het is evenwel niet uitgesloten dat het stucadoorswerk door Joseph Soldati is verricht. Meer over de familie Soldati in de ongepubli-

ceerde doctoraalscriptie van G. W. M. Jager, *Haagse studecoraties in de 18e eeuw*, Leiden 1982. De auteur was zo vriendelijk haar gegevens ter beschikking te stellen.

27 GA Goes, o.c. (n. 24), f. 27v. en f.25r.

28 Uit het kleurenonderzoek tijdens de restauratie van het stadhuis tussen 1966 en 1974 konden de oorspronkelijke kleuren van de vierschaar niet overtuigend worden vastgesteld. Overigens werd de kleurstelling wit-groen-goud wel in de oude verflagen aangetroffen en daar heeft men bij de uitvoering voor gekozen. (Vriendelijke mededeling Ir. Goedegebuure, Zierikzee).

29 H. Wieruszowski, 'Art and the Commune in the Time of Dante', *Speculum* 19 (1944), 14-33 en J. Paul, o.c. (6), 112-121.

30 N. Rubinstein, 'Political Ideas in Sienese Art: the Fresco's by Ambrogio Lorenzetti and Taddeo di Bartolo in the Palazzo Pubblico', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 21 (1958), 179-207; U. Feldges-Henning, 'The Pictorial Programme of the Sala Della Pace: a New Interpretation', *idem* 35 (1972), 145-162.

31 Zie over deze materie b.v. H. van Werveke, 'De steden. Ontstaan en eerste groei', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, red. J. A. van Houtte (enz.), 12 vols., Utrecht 1949-1958, vol. 11, 180-203 en *ibid.*, 'De steden. Rechten, instellingen en maatschappelijke toestanden', 374-417.

schaar” betekende in feite een institutionalisering van de oude Germaanse jurisdictie die tot de Karolingische tijd en op sommige plaatsen nog lang daarna in de open lucht geschiedde. Het “open” karakter kwam in de stadhuizen veelal tot uitdrukking door het rechtscollege te huisvesten in een vertrek direct achter de gevel, waardoor tevens de openbaarheid van de rechtspraak werd gewaarborgd.³² De baljuw of schout, als representant van de landsheer, en de schepenen spraken zowel burgerlijk als crimineel recht op grond van de stadsprivilegiën en het gewoonterecht. Tot aan de val van het *ancien régime* was het stedelijk rechtscollege daarin in hoge mate soeverein. Niettegenstaande velerlei pogingen tot codificatie ontbrak er met name in de Noordelijke Nederlanden tot 1811 een eenheid van recht.³³

Een bepaalde uniformiteit bestond er wel in de decoratie van rechtszalen, die in zekere zin de rechtsbeginselen waaraan schout en schepenen zich te houden hadden, “codificeerde”. Uit de 14e eeuw stammen de eerste literaire bronnen die iets over de uitmontering van rechtskamers in het Duitse taalgebied loslaten.³⁴ Voor Nederland is het 15e-eeuwse rechtsboek van Den Briel, opgetekend door de stadsklerk Jan Matthijsen,

de vroegst bekende bron: ‘... die raetcamer sal binnen suverlic ghemaeft wesen ende besait van poortaturen ende bescreven mit goeden ouden wyser leeren, dairmen verder wijsheit ende vroetscip uut verstaen sal moghen; want men pleegh te segghen: aensien doet ghedencken; ende dat is sonder twivel wairachtlich’.³⁵ Dit citaat benadrukt evenals de Duitse bronnen de didactische bedoeling van de decoratie.

De vroegste thema’s die in de iconografie van de stadhuisdecoratie worden aangetroffen zijn dezelfde als die bij een aantal middeleeuwse dingbanken, de zogenaamde *Cancelli chori* van de kerken waar het rechtscollege van de vorst of de landsheer, de stad of het kapittel hun vonnissen velden.³⁶ Met name het Laatste Oordeel was zowel bij deze dingbanken als in de 15e- en 16e-eeuwse Noordduitse, Noordnederlandse en Vlaamse vierscharen en schepenkamers een min of meer obligate voorstelling.³⁷ Dit gerechtigheidsthema visualiseerde de theocratische opvatting van het recht, omdat het schout en schepenen voor ogen hield dat de aardse rechtspraak zich moest spiegelen aan de goddelijke jurisdictie en dat aan het eind der tijden niemand – ook de rechters niet – zijn rechtmatige straf of beloning zou ontlopen.³⁸ Aan deze theologisch-juridische

32 J. Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, 2 vols., Leipzig 1899⁴, vol. II, 411-438; M. J. Noordewier, *Nederduitse regtsoudheden*, Utrecht 1853, 334, 356-373; M. Schweisthal, ‘La halle germanique et ses transformations’, *Annales de la société d’archéologie de Bruxelles* 21 (1907), 197-226. Ook Keetlaer gaat in zijn manuscript in op oude juridische gebruiken zie GA Goes, o.c. (n. 4). Voor de vele betekenissen van het woord vierschaar zie *Woordenboek der Nederlandsche taal*, M. de Vries e.a. (red.), vol. 1-, Den Haag 1882-, s.v. “vierschaar” en W. G. Brill, ‘Over de betekenis van het woord vierschaar’, *Nieuw archief voor Nederlandsche taalkunde* 5 (1855-1856), 421-432.

33 J. Grimm, o.c. (n. 32), vol. II 380-411, s.v. ‘Urtheiler’. Meer over de rechtshistorische aspecten in Nederland bij o.a. R. Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, H. T. Colenbrander (red.), Den Haag 1901, m.n. 115-150, 254-264 en 349-361; J. V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie: een studie over Hollandse staatsbouw tijdens de Republiek*, Zwolle (1937), m.n. 58-82; S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, deel LXXVIII, no. 3, Amsterdam 1961, m.n. 132-145.

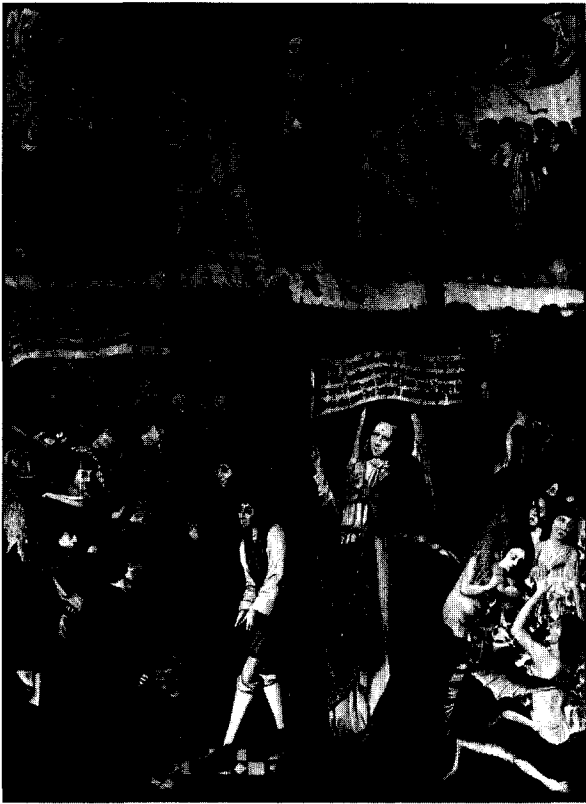
34 U. Lederle-Grieger, *Gerechtigkeitsdarstellungen in deutschen und niederländischen Rathhäusern*, Philippsburg 1937, 21; G. Troescher, ‘Weltgerichtsbilder in Rathhäusern und Gerichtsstätten’, *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 11 (1939), 139-205, i.h.b.: 148-150.

35 J. Matthijsen, *Het rechtsboek van Den Briel: Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen*, J. A. Fruin en M. S. Pols (red.), ’s-Gravenhage 1880, 80.

36 U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34), 14-26, 60-64; G. Troescher, o.c. (n. 34), 139-157; A. Erler, *Das Strassburger Minister im Rechtsleben des Mittelalters*, Frankfurt 1954 (Frankfurter wissenschaftliche Beiträge. Rechts- und Wirtschaftswissenschaftliche Reihe, Band 9); *Lexikon der christlichen Ikonographie*, E. Kirschbaum (red.), 8 vols., Rome 1968-1970, s.v. ‘Gerechtigkeitsbilder’; A. J. J. Mekking, ‘Het “eedsreliëf” in de Onze Lieve Vrouwe kerk te Maastricht: een iconografische studie’, *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 109 (1973), 109-155.

37 G. Troescher, o.c. (n. 34); A. Erler, o.c. (n. 36), 3-4; J. de Ridder, *De gerechtigheidsstaferelen geschilderd voor schepenhuizen in Vlaanderen in de 15e en 16e eeuw*, Gent 1979 (ongepubliceerde licentiaats-scriptie). De vroegste vermelding van een *Laatste Oordeel* in een Noordnederlands stadhuis is die in de Leidse vierschaar vóór 1463. Zie J. C. Overvoorde, o.c. (n. 4), 14.

38 Vgl. H. Fehr, *Das Recht im Bilde*, Erlenbach-Zürich 1923, 12 en G. Troescher, o.c. (n. 34), 148, die in een Duitse juridische bron aanhalen. Voor Nederlandstalige variaties zie Ph. Wielant, *Practycke civile*, Eg. I. Strubbe (red.), Amsterdam 1968 (ed. princ. 1558), 7 en I. de Damhouder, *Practycke in civile saecken seer nut/profytelick ende nodigh allen schouten, borghemeesteren, magistraten ende andere rechteren (...)*, ’s-Gravenhage 1626, ‘Beschrijvinghe van de Werelche Ivstitie’ en cap. II, ix. Een tekst die ontleend is aan 2 Kronieken xix, 6 op de lijst van het *Laatste Oordeel* van Jan Provoost verraadt dezelfde notie, zie D. de Vos, *Stedelijke Musea Brugge. Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge 1979, 195-198.

Afb. 8. Anoniem, Laatste Oordeel met rechtbankscène, ca. 1599. Stadhuis Maastricht (foto F. Lahaye).

notie geeft bijvoorbeeld het Maastrichtse gerechtigheidsstuk een duidelijke vorm (afb. 8). Op het linker gedeelte van het paneel, onder een Laatste Oordeel-scène, zetelt een eigentijds rechtscollège dat door de duivel wordt aangemoedigd tot justitiële malversaties, terwijl de centraal geplaatste engel de rechters de straf voor hun dwalingen op een banderol voorhoudt: 'Gij die sijt raedt. U ougen opslaet. aen dese figuren/Die saken verstaet. mit goeder maet. doet recht al pure/Des nyet en laet; om gunst of haet. noch om

ghyen hure/Anders Ghij gaet. die rechte straet. ten hellscher vure'.³⁹ Behalve de rechters werden ook andere participanten van het aardse proces op het eschatologische drama geattendeerd. Op het schilderij van Derick Baegert uit 1494 voor het stadhuis van Wesel wijst de rechter naar het Laatste Oordeel, opdat de man die op het punt staat zijn eed af te leggen de consequentie van een meened voor ogen zal houden (afb. 9). Op de banderol boven het hoofd van de schout staat de tekst: 'Siet hier, besynt wael wat gy duit/Swert nyet valselick om tylich goed/want Got de Heer die weit dat wael/Int leste gericht he it ordellen sael'.⁴⁰

Tegelijk met het Laatste Oordeel – dat behoudens enkele uitzonderingen na ca. 1600 niet meer voor een rechtszaal zou worden besteld – ontstaan er aan het einde van de 14e eeuw vele andere taferelen van goede rechtspraak.⁴¹ Beroemde vonnissen uit de bijbelse, klassieke en vaderlandse geschiedenis verschenen in de Europese stadhuisen, zodat de rechters zich niet alleen aan een *exemplum virtutis* konden spiegelen, maar tevens aangespoord werden zich bij hun oordeel te richten naar de in de exempla vervatte rechtsprincipes. Om in de lacunes van het recht te voorzien, was de *analogie* namelijk een van de beproefde methoden van rechtsvinding: de rechter kon naar 'voorbeelden' oordelen. Zo is de juridische verhandeling in het Rechtsboek van Jan Matthijsen doorspekt met exempla – waarvan een aantal ook in de rechtszalen werden gevisualiseerd – die met de *analogie* in verband zijn gebracht.⁴² Zo illustreerde het bijbelse voorbeeld van Daniëls rechtspraak het belang van gescheiden getuigenverhoor voor de bewijsvoering.

Van alle *exempla iustitiae* genoot het eerste recht van de oudtestamentische koning Salomo samen met het Laatste Oordeel de grootste populariteit. Het spreekwoordelijk geworden wijze oordeel spoorde de rechters aan tijdens hun overwegingen op alle oorzaken en

39 Zie: *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, eerste stuk: de monumenten van de gemeente Maastricht*, Utrecht, 1926, 142-144; Een gelijklopende tekst als op het Maastrichtse paneel sierde vroeger de raadkamer van het stadhuis te Breda, vgl. J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noord-Brabant, eerste stuk: de monumenten van de voormalige baronie van Breda*, Utrecht 1912, 156. Voorbeelden van soortgelijke 'theocratische composities' te vinden in G. Troescher, o.c. (n. 34) afb. 124 en C. Harbison, *The Last Judgement in Sixteenth Century*

Europe: a Study of the Relation between Art and the Reformation (diss. Princeton 1975), New York 1976, afb. 23.

40 A. Stange, *Kritische Verzeichnis der deutschen Tafelbilder von Dürer*, vol. 1-, München 1967-, vol. 1, 123, nr. 391.

41 U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34), 10-11, waar de kroniekschrijver Meisterlin wordt aangehaald als vroegste bron die melding maakt van andere *exempla iustitiae* dan het Laatste Oordeel.

42 J. P. A. Coopmans, 'Vrijheid en gebondenheid van de rechter vóór de codificatie', *Rechtsvinding, opstellen aangeboden aan prof. dr. J. M. Pieters*, (...), Deventer 1970, 82-87.

Afb. 9. Derick Baegert, rechtbankscène, 1494. Stadhuis Wesel (foto Rheinisches Bildarchiv).

omstandigheden van een geschil te letten en beide partijen te horen, opdat zij, gelijk koning Salomo, het meest wijze en rechtvaardige vonnis zouden uitspreken.⁴³ Een aantal rechtsexempla waren behalve navolgenswaardig ook spectaculair en sierden als afschrikwekkend voorbeeld de toenmalige rechtszalen. In gruwelijkheid scoorden de legendarische vonnissen van de antieke vorsten Cambyses en Zaleucus wel het hoogst

43 Zie: A. Fris, J. G. Lamorée, C. Salomons, *Voorbeeldige rechtspraak: drie gerechtigheidsstukken van de Alkmaarse schilder Nicolaas Jacobsz van der Heck*, Alkmaar 1981, 23-25, in n. 22 wordt een inventarisatie gegeven van de in Nederland aanwezige *Oordelen van Salomo* als rechtsexempel.

44 Beide verhalen komen o.a. bij Valerius Maximus voor, vi, 3,3 (Cambyses) en vi, 5,3 (Zaleucus). Meer over het vonnis van

(afb. 10). Cambyses liet een rechter villen en Zaleucus liet zijn zoon en zichzelf een oog uitsteken.⁴⁴ Als rechtsexempel uit de vaderlandse geschiedenis werd in de Noordelijke Nederlanden het verhaal van graaf Willem III gekozen (afb. 11). Dit Hollandse melodrama van de Dordrechtse haljuw, die van een arme boer een vette koe stal en voor dit feit door graaf Willem ter dood werd veroordeeld, illustreerde een van de basis-

Cambyses in A. Fris, e.a., o.c. (n. 43), 35-42. Zie voor de verspreiding van het *Oordeel van Zaleucus* A. Pigler, *Barockthemen: [...]*, s.v. 'Zaleucus'; voor de uitbeelding van Jan de Bray in de schepenkamer van het Haarlemse stadhuis, zie: Tent.cat. Amsterdam, Rijksmuseum, *God en de Goden: Verbalen uit de bijbelse en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenooten*, 's-Gravenhage 1981, 228, nr. 63.

Afb. 10. Jan de Bray, het vonnis van koning Zalucus, 1676. Voormalige schepenkamer van het stadhuis te Haarlem (foto Frans Halsmuseum).

principes van goede rechtspraak: ieders gelijkheid voor het recht.⁴⁵

Bij de concrete voorbeelden van goede rechtspraak voegde zich ook de uitbeelding van meer abstracte

ideeën over gerechtigheid, straf en beloning. Dergelijke concepten kregen gestalte in personificaties en allegorieën.⁴⁶ Veel later dan in de omringende landen maakte de allegorie omstreeks het midden van de 17e eeuw haar opwachting in de Nederlandse rechtshoeden. Sinds die tijd worden de rechtsallegorieën geprefereerd voor de nieuw te bouwen of te verbouwen stadhuisen en verdringen zij gaandeweg de *exempla iustitiae*.⁴⁷ Een gaaf bewaard gebleven decoratief pro-

45 Vgl. H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschieduitbeelding 1500-1800: een iconologische studie*, 2 vols., 's-Gravenhage 1952, vol. 1, 258-280 en A. Fris, J. G. Lamorée, C. Salomons, 'De justitie van Willem de Goede: ontstaan en verdwijnen van een gerechtigheidsvoorstelling in Nederlandse stadhuisen', *Kunstlicht*, nr. 2-3 (1981), 32-40.

46 U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34), 68-78.

47 Dit betekent niet dat de rechtsexempla geheel verdwijnen, zie: D. P. Snoep, 'Gerard Laïresse als plafond- en kamerschilder', *Bulletin van het Rijksmuseum* 18 (1970), 159-220, i.h.b. 198-209. Ook in de 18e eeuw worden rechtsexempla geschilderd, maar neemt de allegorie toch het leeuwendeel in van de rechtsvoorstellingen. Dit alles volgens een inventarisatie die wij van de nog resterende gerechtigheidsstaferelen in Nederland hebben gemaakt.

Afb. 11. Claes Jacobsz. van der Heck, Justitie van Graaf Willem III, 1618. Stedelijk Museum Alkmaar (foto A. Dingjan).

Afb. 12. Theodorus Ferreris, *Veritas filia Temporis*, ca. 1685. Voormalige schepenkamer van het stadhuis te Enkhuizen (foto AVC, Vrije Universiteit).

gramma heeft het stadhuis te Enkhuizen, dat omstreeks 1685 door Steven Vennekool werd gebouwd. Voor de allegorische uitmonstering van de schepenkamer tekende de uit Enkhuizen afkomstige, classicistische schilder Theodorus Ferreris.⁴⁸ Op het schoorsteenstuk figureert Vrouwe Justitia met het *Corpus iuris civilis* van de Romeinse wetgever Justinianus en de wetstafelen van de bijbelse wetgever Mozes binnen handbereik. Behalve door de wetten wordt Justitia bij haar oordeel hier geholpen door de gepersonifieerde deugden op het plafondstuk (afb. 12), waar de Rede met haar breidel en roede de Tweedracht en het Bedrog verdrijft en de Waarheid door de Tijd wordt onthuld, als variant van de bekende in de renaissance en barok veelvuldig uitgebeelde legende *Veritas filia Temporis*.⁴⁹

48 U. Thieme en F. Becker, o.c. (n. 26). vol. xi, 474.

49 Meer over het thema *Veritas filia Temporis*, alsmede over Veritas en Justitia, vgl. F. Saxl, 'Veritas Filia Temporis', *Philosophy and History: Essays presented to Ernst Cassirer*, R. Klibansky en H. J. Paton (red.), Oxford 1936, 197-223; S. C. Chew, *The Virtues Reconciled: an Iconographic Study*, Toronto 1947, 69-101 ('Truth and Justice'). Voor Enkhuizen zie de, overigens verouderde, studie van J. Theunisz, *Het stadhuis te Enkhuizen (1686)* (diss. Amsterdam), Assen 1927, 90.

50 Vergelijk P. Gerbenzon en N. F. Algra, *Voorgangh des rechttes: de*

De uitmonstering van de Goese vierschaar staat dan ook niet op zichzelf, maar schaart zich in de rijen van de eerder ontstane allegorische stadhuisdecoraties. Het stadhuis van Goes was in de Republiek een van de laatste met een samenhangend decoratieprogramma van rechtstaferelen. Na de Bataafse omwenteling volgde er in Nederland een reeks van staatsrechtelijke veranderingen, die ook voor de juridische organisatie haar repercussie had. In navolging van de Verenigde Staten en Frankrijk verschijnt er ook in ons land een *Proclamatie der rechten van den Mensch en den Burger*, waarin de 'verlichte' 18e-eeuwse denkbeelden over staatsinrichting hun neerslag kregen met o.a. een aanzet tot regeling van de *trias politica*: de scheiding van wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende macht. Sinds die tijd werd een unificatie- en codificatieproces op gang gebracht, waarbij de rechtspraak van de lagere overheden werd overgedragen aan de rijksoverheid.⁵⁰ De nieuw benoemde rechtscolleges maakten vaak tot diep in de 19e eeuw gebruik van de faciliteiten die de oude vierscharen en schepenkamers in de stadhuizen hun boden, maar voor de in de 19e eeuw en later te bouwen rechtbanken werden geen decoratieprogramma's van enige betekenis vervaardigd. Veelal beperkte de versiering zich tot een statieportret van het staatshoofd, uit wiens naam de zittende magistratuur tot voor kort recht sprak.

HISTORIOGRAFIE

De rechtstaferelen zijn in de kunstgeschiedenis nagenoeg terra incognita. De moderne historiografie ervan begint, de zeer algemene verkenningen van Fehr en Frommhold in de jaren twintig buiten beschouwing gelaten, met de dissertatie van Ursula Lederle-Grieger uit 1937.⁵¹ Zij levert de eerste, overigens zeer onvolle-

ontwikkeling van het Nederlands recht tegen de achtergrond van de West-europese cultuur, Alphen aan den Rijn 1979, 166-204.

51 H. Fehr, o.c. (n. 38); G. Frommhold, *Die Idee der Gerechtigkeit in der bildenden Kunst: Eine ikonologische Studie*, Greifswald 1925. U. Lederle-Grieger, o.c. (n. 34) en K. Simon, *Abendländische Gerechtigkeitbilder*, Frankfurt 1948, die de dissertatie van Lederle-Grieger dunnetjes overdoet. In de noten van deze korte historiografie is slechts de meest relevante literatuur opgenomen; voor een bibliografie tot 1975 zie H. van de Waal, *Iconclass: an Iconographic Classification System*, L. D. Couprie e.a. (red.), vol. 1-, Amsterdam 1973-, vol. 1v, dl. 1, 44G, 156-167.

dige, inventarisatie – onderverdeeld naar thema en vindplaats – van afbeeldingen in vele media die als gerechtigheidsstuk in Nederland en Duitstalige streken hebben gefunctioneerd. Door de verwoestingen van vele Duitse steden tijdens de tweede wereldoorlog blijft dit boek een belangrijke bron en het heeft de verdienste dat het de eerste overzichtsstudie is. In 1939 verschijnt van de hand van Troescher de eerste thematische studie, die in zijn conclusies nogal Duits-nationalistisch is gekleurd.⁵² De auteur brengt de toen nog bestaande en uit de oudere literatuur bekende Laatste Oordelen in kaart, die in voormalige Noordepese rechtszalen hingen. Later verschijnen publikaties over hetzelfde en andere thema's, waarvan wel de belangwekkendste de catalogus van Trajanus- en Herkenbald-taferelen van Cetto uit 1966 is, waarin o.a. de invloedrijke rechtsexempla van Rogier van der Weyden behandeld worden.⁵³ Vernieuwend in methodisch opzicht waren de publikaties van H. van de Waal en K. Fremantle over het Amsterdamse stadhuis, waarin meer de nadruk werd gelegd op de iconologie van de rechtstaferelen.⁵⁴ Als een van de eersten relateert Fremantle in haar artikel over de open vierschaar het decoratieprogramma tot in details aan de functie van de oude rechtszaal en het juridisch ritueel erin.

De schilderijen en beeldhouwwerken die in de voormalige rechtszalen van de stadhuisen en rechthuizen prijken, worden tegenwoordig gerechtigheidsvoorstellingen genoemd. In deze groep wordt aan de allegorische verbeelding van bepaalde rechtsideeën in de literatuur echter weinig aandacht besteed. Zij wordt onterecht door sommigen zelfs buiten de definitie van gerechtigheidsvoorstellingen geplaatst.⁵⁵ Zo wordt op de betekenis van de allegorische uitmontering van de Goese vierschaar in het gunstigste geval niet verder

ingegaan dan de uitlating dat het betrekking heeft op de rechtspraak.⁵⁶ Ook bij de laatste grote restauratie tussen 1967 en 1974 bleek men weinig begrip te hebben voor de specifieke allegorische inhoud van de schilderijen. De twee dessus-de-portes werden na de restauratie verwisseld, terwijl juist hun oorspronkelijke locatie in het decoratieprogramma samenhangt met het juridische ritueel in de vierschaar.

WERKWIJZE

Voor de interpretatie van het allegorische decoratieprogramma in Goes is het van belang iets te weten van de werkwijze waarop kunstenaars deze stijfiguur uitdachten. Om bij een voorbeeld uit de stadhuisdecoratie te blijven, zijn de geannoteerde handschriften van de voornamelijk als portrettist bekend staande Mattheus Verheyden instructief. Daarin geeft hij een iconografische verklaring van een drietal allegorieën, die hij voor de uitbreiding van het Haagse stadhuis in 1737 leverde.⁵⁷ Als een ware *pictor doctus* kiest Verheyden zijn figuren en voorwerpen zó, dat de symboliek ervan is in te passen in het overkoepelende concept van zijn visuele metafoor (afb. 13). Zelfs ogenschijnlijk niet relevante details als het zitten van Vrouwe Justitia op één van zijn allegorieën is niet van betekenis ontbloom: 'Sij werdt *sittende* Verbeeldt om dat de Statigheid den Wijzen past als mede om hare Waerdige, en bestendige Standt uijt te beelden, en hierom is't dat de Regters,

52 G. Troescher, o.c. (n. 34). Latere publikaties over het Laatste Oordeel bij C. Harbison, o.c. (n. 39) 51-64, 176-181 en J. de Ridder, o.c. (n. 37).

53 A. M. Cetto, *Der Berner Traian-und Herkinbald-Teppich*, Bern 1966.

54 H. van de Waal, o.c. (n. 45) en K. Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, Utrecht 1959 en id., 'The Open Vierschaar of Amsterdam's Seventeenth-Century Town Hall as a Setting for the City's Justice', *Oud-Holland* 77 (1962), 206-234. Ook het artikel van S. Helliesen, 'Thronus Justitiae', *Oud-Holland* 91 (1977), 323-266, past in dit rijtje van iconografische studies.

55 E. Kirschbaum, o.c. (n. 36), plaatst de gerechtigheidsallegorieën buiten de definitie van rechtstaferelen.

56 Belangrijkste literatuur over het stadhuis van Goes, chronologisch gerangschikt: J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuys, *De provincie Zeeland*, Middelburg 1824, 239-241; A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 13 vols., Gorinchem 1839-1851, vol. iv, 622; R. A. S. Piccardt, o.c. (n. 3), 20; P. Kasteelen, 'Goes', *Buiten* 12 (1918), 53; Discipulus Apollinis (pseud.), 'Het huis der gerechtigheid en der waarheid in Zuid-Beveland's hoofdstad', *Het geïllustreerd gemeenteblad* 3 (1921), 140; J. I. van Ballegoijen de Jong en F. G. C. Rothuizen, *Goes*, Goes 1923, 68-69; W. S. Unger, 'De monumenten van Goes', *Oudheidkundig Jaarboek* 10 (1930), 53-54; G. Troescher, o.c. (n. 34), 213-214; A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 391.

57 GA 's-Gravenhage, hss. 391-393. Voor Mattheus Verheyden zie: J. van Gool, *De nieuwe schouburg der nederlantsche kunstschilders en schildersessen* (...), 2 vols., 's-Gravenhage 1750-1751, vol. II, 278-297 en U. Thieme en F. Becker, o.c. (n. 26), vol. xxxiv, 253. Vgl. ook het citaat van Gerard de Lairese in noot 63. Een geannoteerde uitgave van de manuscripten van Verheyden in het Gemeente Archief 's-Gravenhage wordt voorbereid door J. B. Bedaux.

Afb. 13. Mattheus Verheyden, allegorie van de Bevredigende Justitie, 1737. Voormalige burgemeesterskamer van het stadhuis te 's-Gravenhage (foto Gemeente 's-Gravenhage).

het Regt al sittende uijtspreken'.⁵⁸ Bij de interpretatie noemt de schilder in de noten veelvuldig hét iconografische handboek voor het construeren van allegorieën: de *Iconologia* van de Italiaanse humanist Cesare Ripa

(ed. pr. 1593).⁵⁹ Maar ook andere iconografische, geschiedkundige en kunsttheoretische werken worden geraadpleegd, zoals die van Horus Apollo, Pierius Valerianus, Joachim Oudaen, Plinius, Van Mander en Gerard de Laïresse.⁶⁰ Zo brengt Verheyden op voorbeeldige wijze de leerstukken van de contemporaine kunsttheorie in praktijk en toont nog eens duidelijk aan dat het maken van kunst voor een historieschilder voornamelijk een verstandelijke bezigheid was. Verheyden beargumenteert het meest geschikt geachte onderwerp, dat hij zoveel mogelijk heeft bestudeerd en hanteert bij het samenstellen van zijn beeld impliciet de retorische principes, zoals *inventio* – de keuze van de diverse onderdelen – en *dispositio* – het schikken van de onderdelen ten opzichte van elkaar – en brengt in de zo gecompileerde allegorie een sterk verhalende structuur aan, die door de beschouwer als zodanig moet worden 'gelezen'.⁶¹ In theorie stond bij deze methode de eis van verstaanbaarheid centraal. Zo propageert Gerard de Laïresse herhaaldelijk in zijn *Schilderboek* (1707) op de helderheid van het beeld te letten – analoog aan het retorische principe van de *narratio aperta*: '... de zaaken, ..., op zyn ailerduidelykst en begrypelykst ... te schikken'.⁶² In de praktijk stond deze methode echter niet garant voor een direct voor iedereen te begrijpen symboliek; de verklaringen van allegorieën voor stadhuisversieringen, zoals bijvoorbeeld die van Verheyden in Den Haag, zijn niet voor niets door de kunstenaars de vroedschap ter hand gesteld. Zelfs voor de elite regenten met een zekere intellectuele

58 GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 17), hs. 391, 4. Vgl. G. de Laïresse, *Groot Schilderboek* (...), 2 vols., Amsterdam 1707, vol. 1, 189-194, waar deze schilder-theoreticus een zelfde methode ten beste geeft.

59 C. Ripa, *Iconologia* (...), Rome 1593 (ed. princeps). Nederlandse vertaling van Dirk Pz. Pers, Amsterdam 1644. Meer over dit naslagwerk bij o.a. E. Mandowsky, *Untersuchungen zur Iconologie des Cesars Ripa* (diss. Hamburg), Hamburg 1934.

60 Hiermee onderstreept Verheyden (zoals een zichzelf respecterend historieschilder betaamt) zijn belesenheid en kennis van zaken, in de kunsttheorie van die tijd een noodzakelijke voorwaarde voor een goede *inventio*: zie o.a. R. W. Lee, *Ut Pictura Poesis: The Humanistic Theory of Painting*, New York 1967², 17, n. 73 en W. Mrazek, *Iconologie des barocken Deckenmalerei*, Wenen 1953, 48-54. Zelf memoreert Verheyden ook de eis van belesenheid in de inleiding van een handschrift in het GA 's-Gravenhage, 'Tafereel Van de Historie Studie', hs. 394: 'Sij (de historieschilders) moeten de gantsche oudheid met te zamen 't ontallijk getal der *Poetischer*, ende *Historischer* vertellinge op hunnen Duijm

hebben'. In K. van Mander, *Den Leermeester der Schilderkunst* (...), Leeuwarden 1702 (bibliotheek Rijksmuseum, nr. K 308 D) voegt Verheyden in handschrift een ideale 'Konstschilders Bibliotheek, ofte de voornaemste Boeken welke een Historie Schilder noodigh heeft' samen; een titellijst die vier pagina's beslaat.

61 Vgl. GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 60), waarin Verheyden blijk geeft de retorische partes te hanteren en naast de *inventio* en *dispositio* ook de *memoria* wordt aangehaald. Meer over de invloed van de ars rhetorica op de kunsttheorie bij R. W. Lee, o.c. (n. 60); J. R. Spencer, 'Ut rhetorica pictura: A Study in Quattrocento Theory of Painting', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 20 (1957), 26-44. Een kort overzicht van de hoofddelen geeft F. R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinische Mittelalter*, Bern 1969⁷, 77-81; uitgebreider en systematischer bij H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik: eine Grundlegung der Literaturwissenschaften*, 2 vols., München 1961.

62 G. de Laïresse, o.c. (n. 58), vol. II, 115; vgl. ook *ibid.*, vol. I, 96.

en culturele bagage was de betekenis van menige allegorie blijkbaar te raadselachtig.⁶³

Geeraerts hanteert in het compileren van zijn allegorieën een soortgelijke, zij het veel minder erudiete, werkwijze als Verheyden. Put de laatste nog uit verschillende iconografische handboeken, Geeraerts blijkt in een tweetal ons bekend geworden gevallen alleen Ripa's *Iconologia* te gebruiken. In zijn schoorsteenstuk uit 1775 voor de raadkamer van Zierikzee (afb. 14) groepeerde Geeraerts om het centrale concept van het Gemeenebest, de vier kardinale deugden, de verslagen Tweedracht en de Gerustheid met de Overvloedigheid. De explicatie van deze allegorie staat in de *Kronijk van Zierikzee* uit 1821, waarbij de verschillende figuren van het tafereel met elkaar in verband worden gebracht door letterlijk bepaalde fragmenten uit Ripa's handboek te citeren.⁶⁴ Deze uitleg werd de auteur van de kroniek ter hand gesteld door François Breekpot, een telg uit een Zeeuws regentengeslacht en oud-secretaris van Zierikzee. Mogelijk heeft Breekpot voor de symbolische betekenis van het schilderij zelf de verhandeling van Ripa geraadpleegd. Meer voor de hand ligt evenwel, dat de notabel zijn informatie putte uit de correspondentie tussen magistraat en schilder of uit de verklaring die de kunstenaar bij zijn ontwerp leverde.⁶⁵ Een overtuigender bewijs dat Geeraerts zich van Ripa's boek bediende, levert de briefwisseling tussen de schilder en de regenten van het Leidse weeshuis.⁶⁶ In 1779 legde hij zijn opdrachtgevers een tweetal suggesties voor, waarmee het schouwstuk in de regentesenkamer op gepaste wijze kon worden gedecoreerd. Bij de explicatie van beide ontwerpen citeert de schilder bijna letterlijk de tekst van Ripa's concepten van de Mildadigheid en de Opvoedinge, waartussen de regenten hun keuze konden maken.

Spijtig genoeg is in Goes een correspondentie of een

Afb. 14. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van het Gemeenebest, 1775. Voormalige raadkamer van het stadhuis te Zierikzee (foto avc, Vrije Universiteit).

explicatie van Geeraerts niet aanwezig, zodat de iconoloog zich moet wenden tot de bronnen die de 18e-eeuwse kunstenaar placht te gebruiken. Hierbij zijn de verhandelingen van De Laresse en Verheyden alsook Geeraerts suggesties bij zijn Leidse opdracht richtinggevend voor de te volgen methode van interpretatie. Uit het bovenstaande is het evident dat daarbij met name de *Iconologia* moet worden gebruikt. In dit artikel wordt de 18e-eeuwse Ripa-bewerking van Hubert Korneliszoon Poot gehanteerd: *Het Groot Natuur-*

63 Vgl. *ibid.*, vol. 1, 96, die adviseert een uitlegging bij een moeilijk te begrijpen tafereel toe te voegen: '... ook zyn er weinige die het (zinnebeeld) verstaan; waar van de reeden is, dat het al te zamen verborgene zaaken zyn, die den gemeenen man niet verstaat zonder bygevoegde uitlegging, ...'. Kritiek op de allegorie in die tijd hangt vooral samen met het enigmatisch karakter ervan voor het publiek, zie o.a. R. Bionda, 'Iets over de allegorie in de 19de eeuw', *Kunstlicht* nr. 6 (1982), 4-13, die in het kort de 18e-eeuwse kritiek vermeldt en B. A. Sorensen, *Symbol und Symbolismus in den ästhetischen Theorien des 18. Jahrhunderts und der deutschen Romantik*, Kopenhagen 1963, 32-40, die de verandering in de waardering van de allegorie behandelt in de tweede helft van

de 18e eeuw in Duitsland. Ondanks de kritiek op de allegorie en pogingen à la Winckelmann om de Ripa-personificaties te hervormen, werd in de tweede helft van de 18e eeuw Ripa's naslagwerk in het bijzonder bij de officiële opdrachten nog veelvuldig gebruikt, zie W. Mrazek, o.c. (n. 60), 65-71, m.n. 65-68.

64 O. Groeneyk, *Kronijk van Zierikzee*, Zierikzee 1821, 3-7.

65 In C. Ripa, (ed. Pers) o.c. (n. 59), 438, 517, 160, 401, 480-481 staan de betreffende passages die letterlijk voor de explicatie zijn gebruikt.

66 A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 396-397, publiceert in bijlagen de correspondentie, zonder de tekst van Geeraerts te relateren aan die van Ripa.

Zedekundigh Werelttoneel (1743-1750), het meest omvangrijke corpus van gangbare allegorische amplificaties dat ooit in Nederland verscheen.⁶⁷

Desondanks kan met gebruikmaking van deze iconografische encyclopedie geen definitief uitsluitsel worden verkregen over alle personificaties en attributen in het Goese decoratieprogramma. Ripa koos onder verwijzing naar Aristoteles de menselijke gestalte als drager van zijn concepten, die hij met de Aristotelische categorieën als *substantie* (hier: de mens), *quantitas* (grootte), *qualitas* (o.a. leeftijd) e.d. specificieerde.⁶⁸ Geeraerts daarentegen gebruikte slechts in grisaille geschilderde naakte putti als protagonisten van de allegorische handeling, die hij bovendien schaars voorzag van attributen. Hierdoor gaan nuances van kleur, seks, leeftijd, kleding e.d. verloren, waarmee de interpretatiesleutels voor de hedendaagse iconoloog drastisch worden verminderd. In het pleisterwerk voor het Goese stadhuis is de menselijke gestalte zelfs in zijn geheel geëlimineerd, waardoor de theoretisch vereiste verstaanbaarheid voor een groot deel werd opgeofferd aan de gekozen stijl van decoreren. Koppelen we hieraan tevens de vrijheid die Ripa de kunstenaar toestaat zijn eigen allegorie samen te stellen – zij het binnen de door Ripa in de inleiding tot zijn *Iconologia* aangegeven grenzen – dan kan men zich voorstellen dat de huidige beschouwer verschillende beeldonderdelen moeilijk kan interpreteren. Dat hierdoor de verstaanbaarheid misschien te wensen overlaat, hoeft echter niet te betekenen dat Geeraerts en Soldati niet volgens een zekere te reconstrueren logica te werk zijn gegaan. Hiervoor

is al aangetoond hoe Mattheus Verheyden zijn beeldonderdelen ondergeschikt maakt aan het centrale concept van zijn allegorie, een methode die ook door Gerard de Laïresse in zijn *Schilderboek* werd gepropageerd.⁶⁹ Bij de uitmonstering van het Goese stadhuis heeft het overkoepelende concept betrekking op recht, rechtspraak en bestuur, zodat de afzonderlijke schilderijen en het stucwerk inclusief hun beeldonderdelen in de context van deze betekenisnoemers kunnen worden geïnterpreteerd.

DE DECORATIE VAN DE VIERSCHAAR

In de ruimte waar het toenmalige rechtcollege zetelde, door het smeedijzeren hek van de rest van de vierschaar gescheiden, hangt een schoorsteenstuk met in het centrum de Gerechtigheid, '... die door Wereltlyke Rechters en Heeren in hunne rechterstoelen geoefent wort' (afb. 15).⁷⁰ Zoals reeds gezegd, lag deze toespeeling op de functie van het vertrek aan de basis van de decoratieprincipes.⁷¹

De blinddoek voor Justitia's ogen geeft de beschouwer te kennen dat zij '... op geene zaak ziet, door welke des Rechters gemoet van de Reden zou afgevoert worden'. 'De Viervlam wyst aen, dat het gemoet des Rechters altyt ten Hemel gekeert moet zyn'. De fasces is 'een teken van bestraffing, verbetering en tucht: de byl beduidt de uitroeying van booswichten, daer geene verbetering van te verwachten is'.⁷² Als een van de kardinale deugden zit Justitia boven Pruden-

67 H. K. Poot, *Het Groot Natuur- en Zedekundigh Werelttoneel of Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egiptische, Griekse en Romeinsche Zinnebeelden of Beeldenspraek; (...)*, 3 vols., Delft 1733-1750. Voor deze uitgave leverde de classicus Rutger Ouwens een indrukwekkend notenapparaat. Meer over deze editie bij A. Zijderveld, 'Cesare Ripa's *Iconologia* in ons land', *Oud-Holland* 64 (1949), 113-128 en 184-192 en C. M. Geerars, Hubert Corneliszoon Poot (diss. Utrecht), Assen (1954), 320-366, die o.a. de loffelijke pers aanhaalt bij het verschijnen van het eerste deel van de eerste druk in 1726, maar tevens de verwondering van de recensent over het geringe aantal intekenaars noemt. Deze matige afname van het boek wordt bevestigd door de advertentie, afgebeeld bij P. Hecht, 'Candlelight and dirth fingers, or royal virtue in disguise: some thoughts on Weyerman and Godfried Schalken'; *Simiolus* 11 (1980), 38, afb. 16, waaruit blijkt dat de editie van 1743-1750 in 1808 nog voor een deel onverkocht in de magazijnen lag. Het *Werelttoneel* te karakteriseren als een bij de datum van uitgifte totaal verouderd boek, zoals Hecht doet, is

niet geheel gerechtvaardigd. Dergelijke handboeken bleven hun dienst bewijzen bij de officiële opdrachten, wel of niet door het publiek begrepen, vgl. n. 63.

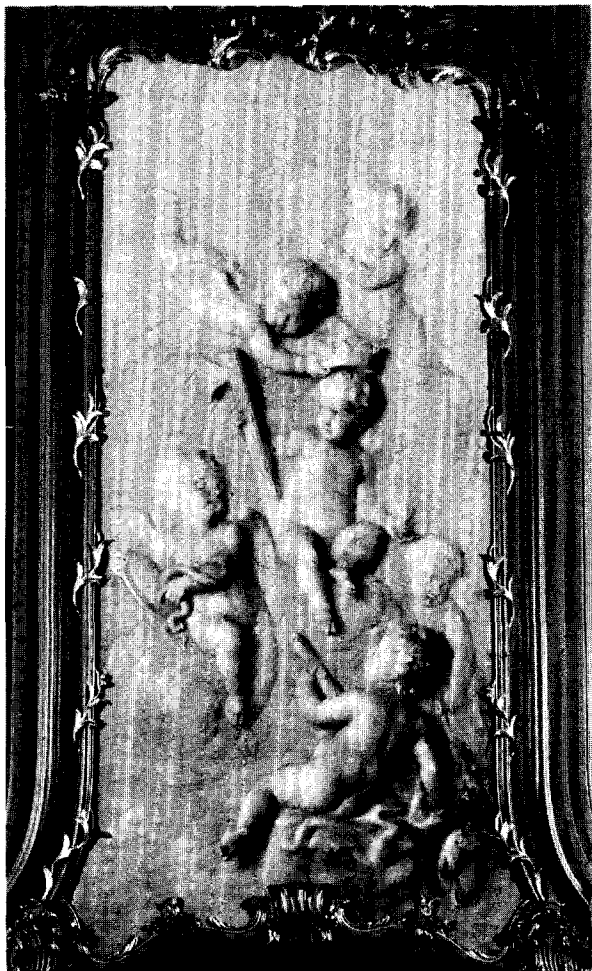
68 Vgl. J. Becker, 'Introduction', bij de facsimile-uitgave van C. Ripa, o.c. (n. 65), Soest 1971, viii-x.

69 Vgl. n. 58.

70 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 289-297, voor het citaat, zie p. 290.

71 Vgl. G. de Laïresse, o.c. (n. 58), vol. II, 72; W. Mrazek, o.c. (n. 60), 75-86 en D. P. Snoep, o.c. (n. 47), 172, 205.

72 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 292-293 (citaat blinddoek), vol. III, 295 (citaat viervlam), vol. III, 290, n.D. (citaat fasces). *Ibid.*, vol. I, 526-527, vol. II, 568-569, vol. III, 607-609 geven een soortgelijke betekenis van de vlam als in de hier geciteerde tekst. *Ibid.*, vol. III, 293-295, n.I-N, vol. II, 335, n.B vermelden het oorspronkelijke gebruik van de roedenbundel bij de Romeinen en de onderscheiden betekenissen van roeden en bijl, vgl. daarbij *ibid.*, vol. I, 519, n.B.; 533, vol. II, 342-343, 479-480. Behalve als

Afb. 15. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van de Gerechtigheid, ca. 1773. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

tia, Fortitudo en Temperantia en wordt haar belang extra benadrukt door een aanzwepend knaapje dat haar bekroont. Boven in het beeldvlak zweeft de Waarheid die met haar zonnestralen het tafereel verlicht. De combinatie van Justitia en Veritas is in de literatuur en

symbool van tuchtiging fungeerde de fasces tevens als zinnebeeld van gezag, *ibid.*, vol. II, 242-243, vol. III, 287, 293, 340-342. (Voor verwijzingen in het *Werelttoneel* is o.a. gebruik gemaakt van de – overigens onvolledige – register van dit boek op het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht).

73 De combinatie Veritas-Justitia is o.a. aan te treffen in de decoratieprogramma's van de stadhuisen te Enkhuizen, Den Haag, Dokkum en op de titelpagina van P. Merula, *Manier van Procederen, (...)*, Leiden 1781-1783, vgl. tevens G. de Tervarent, 'Veri-

beeldende kunst niet onbekend⁷³ en wordt bij Ripa's concept van het Rechtvaardig Oordeel direct op het rechtersambt betrokken: '... dat een oprecht en volmaakt rechter vroom is, en om geene zaak ter werelt zyne oogen van de heilige wetten, nochte van de beschouwing der zuivre en blanke waarheit afwendt'.⁷⁴

De thematiek van het schoorsteenstuk wordt aan de zijde waar de rechters zaten op een ander niveau voortgezet in twee tondi van het stucwerk op het plafond erboven (zie afb. 31 en 32). Daarin wordt, zoals nog zal blijken respectievelijk de geschreven wet en de rechtvaardigheid gesymboliseerd. Zo hielden de tondi de rechters de rechtsbeginselen voor waarop zij zich bij hun oordeel moesten baseren, terwijl het boezemstuk hun de morele les voorhield zich steeds met behulp van de kardinale deugden tot de waarheid te richten.

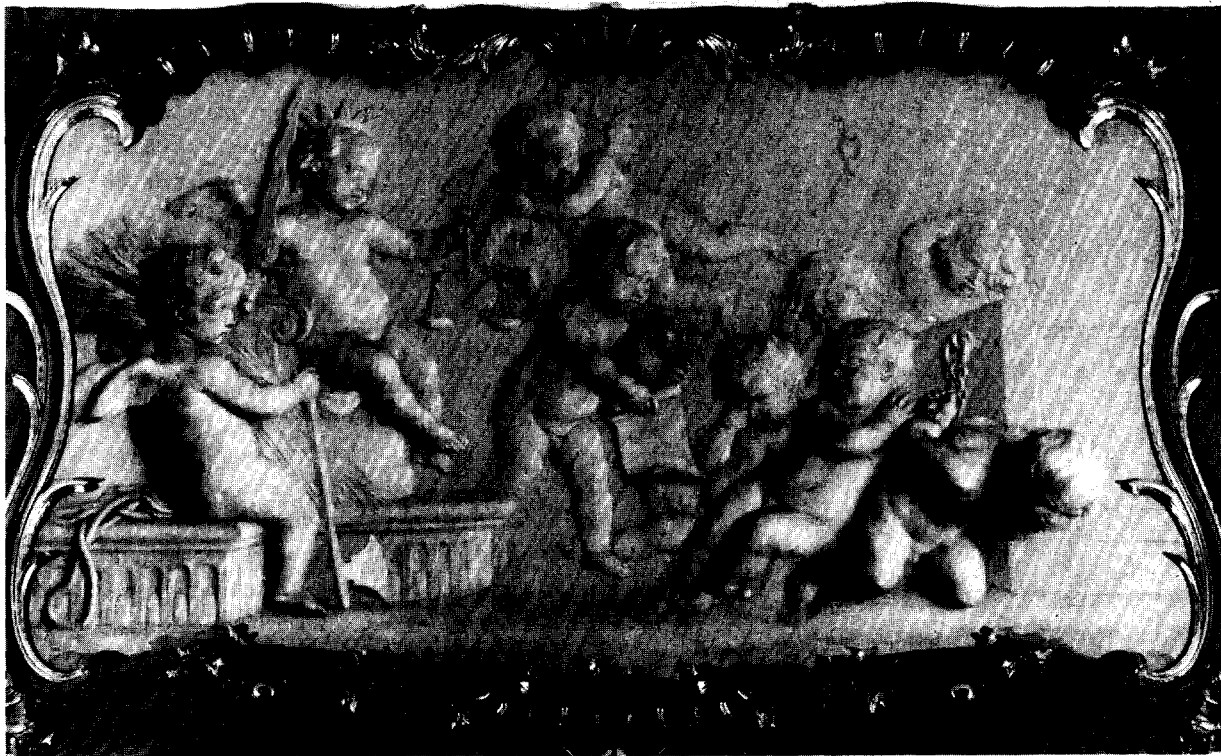
Voor de oorspronkelijke locatie van de andere twee grauwtjes in deze vierschaar is het van belang te weten dat Geeraerts bij het vervaardigen ervan in principe rekening hield met de natuurlijke lichtval in een vertrek.⁷⁵ De lichtval in de resterende bovendeurstukken is in strijd met de huidige plaats, die de even grote grisailles na de restauratie van het stadhuis in 1974 kregen toegewezen. Oude foto's van voor de restauratie maken duidelijk dat de schilderijen werden verwisseld, zodat de allegorie van de straf boven de westelijke toegang en die met de onkreukbare gerechtigheid boven de zuidelijke deur op hun juiste plaats hangen, waarbij de lichtval aansluit bij de natuurlijke lichtval in de zaal.⁷⁶ Behalve dit formele argument sluiten ook de thema's van de grisailles aan bij hun oorspronkelijke locaties. De allegorie van de straf (afb. 16) hing boven de deur waardoor naar alle waarschijnlijkheid de verdachte voor de rechters werd geleid en na het proces werd afgevoerd naar een van de cachotten in de toren. Het dessus-de-porte richt zich daarmee inhoudelijk op het proces en het eventuele vonnis dat de verdachte te wachten staat. Dat vonnis moest blijkens de inhoud

tas and Justia Triumphant', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 7 (1944), 95-101 en n. 49. De combinatie Justitia-Veritas is van Cicero, vgl. R. Tuve, *Allegorical Imagery: Some Medieval Books and their Posterity*, Princeton 1966, s.v. 'justice' en 'Truth', Appendix.

74 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 257.

75 A. J. van Dissel, o.c. (n. 21), 393.

76 Vgl. de afbeeldingen in P. Kasteelen, o.c. (n. 56), 52-55 en A. Loosjes, *Zeeland in beeld*, Amsterdam z.j., 27.

Afb. 16. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van de Straf, ca. 1773. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

van het grisaille de straf van de Goddelijke Gerechtigheid benaderen. Deze personificatie links in het beeldvlak is te herkennen aan de kroon, de weegschaal en het vlammende zwaard van de goddelijke straf, waarmee de engel Adam en Eva uit het paradijs verdreef.⁷⁷

De kroon wijst erop '... dat de Godtlyke Gerechtigheit heerscht boven alle magten der werelt'. De weegschaal, sinds de Oudheid tevens het attriboot van Aequitas, 'geeft te verstaen, dat deze Gerechtigheit aen alle handelingen eene wet en maet voorschryft' en meer in het algemeen ... 'een Beeltspraekigh teken van den plicht des Rechters, volgens welke hy de beschuldiging des Aenklaegers en de ontschuldiging des Aengeklaegden naeukeurigh tegen malkanderen moet wik-

ken, en even als in de weegschael leggen', en '... aen een iegelyk het zyne geeft'.⁷⁸ Het laatste citaat verwijst naar een van de axioma's in de antieke rechtsfilosofie, die in de codificaties onder keizer Justinianus werden verankerd en waarmee zijn *De Institutiones* opent: 'Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens' (De gerechtigheid is de bestendige wil een ieder zijn recht te verschaffen).⁷⁹ Door de receptie van het Romeinse recht in latere eeuwen ontbreekt deze slagzin in welhaast geen enkele juridische verhandeling.⁸⁰ Ook aan de beeldende kunst is het adagium niet voorbijgegaan, getuige het opschrift 'ius suum unicuique tribuit' bij Rafaels *Justitia* in de Stanza della Segnatura.⁸¹

77 H.K. Poot, o.c. (n.67), vol. III, 300-301. Genesis III, 24.

78 Respectievelijk *ibid.*, vol. III, 301, 290, n.C.

79 Justinianus, *De Institutiones*, I, 1. Het adagium *suum cuique* is onder meer al aan te treffen bij Plato, *Republica*, 433-434, Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1132a, 19 e.v.; 1133a, 25 e.v. vgl. O. A. Bird, *The Idea of Justice*, New York (enz.) 1967, 122-127.

80 Bijvoorbeeld bij I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 2.

81 Soortgelijke teksten komen meer voor, een greep uit de vele voorbeelden: bij *Justitia* aan de kathedraal van Como, zie A. N. Didron, 'Iconographie des Quatre Vertus Cardinales', *Annales Archéologiques par Didron Aîné* 20 (1860), 66; onder *Justitia* van Lorenzetti in de Sala della Pace van het stadhuis van Siena, zie U.

Rechts van de Goddelijke Justitia zit een putto die een bijl en een losgemaakte roedenbundel in zijn handen houdt. De fascies, die in het Romeinse juridische ritueel door de lictoren, de gerechtsdienaars en tevens uitvoerders van de opgelegde straf voor de rechters en consuls werden gedragen, is al bij het schoorsteenstuk besproken als een strafwerktuig. Het zitten van de Gerechtigheid en het losmaken van de roedenbundel geven te kennen dat pas na rijp beraad de straf aan de gevonniste werd opgelegd.⁸² Aan de andere zijde van deze Gerechtigheid komt een putto aanvliegen met de bliksem, een van de attributen van Jupiter, bij Ripa omschreven als een gesel Gods als teken voor de straf '... der geenen, die hardnekkigh in de zonden voortvaren en volharden'.⁸³ In het centrum van het schilderij staat de doodstraf, te herkennen aan het doodshoofd dat hij bij zich draagt. Het ventje houdt een vijftal geketenden hun vonnis voor, die daar met wanhopige gebaren en schreeuwende fysiognomie op reageren.

Honderdtwintig jaar eerder beeldhouwde Artus Quellien boven de ingang van de schepenkamer in het Amsterdamse stadhuis hetzelfde thema, waarvan de Goese variant een echo is, maar er in kwaliteit nogal schril bij afsteekt (afb. 17). In het hoofdstedelijke stadhuis triomfeert de Goddelijke Gerechtigheid over de Hebzucht en de Onwetendheid, geflankeerd door de Straf en de Dood, terwijl harpijen en amoreten met bliksem en losgemaakte roedenbundels komen aanvliegen. Ook identiek aan de Amsterdamse situatie is het

concept van beloning en straf dat op het fries onder de beeldengroep werd uitgebeeld en in Goes in twee ton-di op het plafond boven het schilderij van de Goddelijke Justitia werd verwerkt.⁸⁴

84 K. Fremantle, o.c. 1959, (n. 54), 75-76, afb. 77.

Afb. 17. Artus Quellien, allegorie van de Gerechtigheid, ca. 1650. Beeldengroep boven de toegang tot de schepenkamer van het voormalige stadhuis te Amsterdam (foto collectie dr. J. Wester, Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit).

Feldges-Henning, o.c. (n. 30), 147-148, in de allegorie met Justitia van Jacopo Zucchi, zie T. Puttfarcken, 'Golden Age and Justitia in Sixteenth-Century Florentine Political Thought and Imagery: Observations on three Pictures by Jacopo Zucchi', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 43 (1980), 140; boven de ingang van het 18e-eeuwse rechthuis te Westzaan prijkt de tekst 'Suum cuique dare hic opus atque labor' (het chronogram is in deze weergave weggelaten) en aan de gevel van het 19e-eeuwse gerechtsgebouw te Sneek 'suum uique'. Zie voor het thema van beloning en straf, dat in feite een nadere specificatie is van dit adagium n. 121.

82 Zitten duidt op 'rust en bedaertheit des gemoets, vry van drift, en voorbarigheit', voorwaarden kortom voor een weloverwogen vonnis, zie H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 11, 334, n.A; Vol. 111 295, n.M; 299. Een analoge betekenis is aan te treffen bij het thema 'Lit de Justice', zie E. Mâle, *L'art religieux de la fin du moyen-âge*, Parijs 1925, 314, afb. 169. Voor de roedenbundel, zie n. 72.

83 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 11, 349-350. Bij Plutarchus en Pausanias wordt Jupiter in verband gebracht met Justitia en Goede Regering, zie S. C. Chew, *The Pilgrimage of Life*, New Haven-London 1962, 139.

Afb. 18. Marten Jozef Geeraerts, allegorie van de Onkreukbare Gerechtigheid, ca. 1773. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes (foto AVC Vrije Universiteit).

In het midden van het derde witje in de vierschaar staat een putto met een weegschaal en een opgeheven zwaard door een kroon gestoken, als symbolische evocatie van de 'Onkreukbare Gerechtigheid, welke zich noch door vriendschap, noch door haet laet buigen' (afb. 18).⁸⁵ Geholpen door de lichtstralen en een tweetal engeltjes met een bliksem doet deze Justitia als triomfator een zestal ondeugden verschrikt op de vlucht slaan.⁸⁶ Bij het herkennen van deze ondeugden wreekt zich het ontbreken van aanknopingspunten als sekse, leeftijd, kleurgebruik en het geringe aantal attributen. Daardoor blijven verscheidene personificaties mogelijk, die in relatie met de hoofdfiguur evenwel gereduceerd kunnen worden tot de volgende dramatis personae: geheel links duikt de 'Wreedaerdigheid' in-

een voor een aanvliegende putto met bliksem.⁸⁷ Voor dit knaapje staat de geschrokken 'Onrechtvaardigheid', te herkennen aan de tulband en het kromzwaard en een voorovergebogen putto met o.a. een omgevallen pot met geld aan zijn voeten, die als de 'Omkoopning der Rechters' figureert.⁸⁸ De op zijn rug gevallen putto met 'momaenzicht' is het 'Bedrogh' of de 'Verraedery'.⁸⁹ Het schild en het zwaard van het kereltje achter hem geven aanleiding tot meer duidingen. De personificaties van de 'Haet' of de 'Razerny' komen in de context van dit grisaille als de meest geschikte in aanmerking.⁹⁰ Als laatste ondeugd holt met uitgestrekte armen de 'Onwetendheit' weg, te herkennen aan zijn ezelsoren en de slaapverwekkende papavers in zijn hand.⁹¹

85 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 301-302.

86 Stralen die de Onkreukbare Gerechtigheid beschijnen zijn te interpreteren als Gods hulp, vgl. *ibid.*, vol. I, 97, vol. II, 37, vol. III, 460.

87 *Ibid.*, vol. II, 647-651.

88 Respectievelijk *ibid.*, vol. II, 226 en 205.

89 *Ibid.*, vol. II, 583-584 en vol. I, 91.

90 *Ibid.*, vol. II, 3-5 en vol. III, 667-668.

91 Vgl. de attributen bij de diverse concepten van de Onwetendheit, *ibid.*, vol. II, 251-255.

Dit grisaille hing oorspronkelijk boven de deur tussen vierschaar en gang. Niet van symboliek ontbloot werd de binnentredende vroedschap vanuit de gang door een lantaarn met licht overgoten, waarbij het grauwte hen erop wees onkreukbaar recht te spreken. Een soortgelijke vermaning vermeldt de Ripa-vertaling van Petrus Zaunslifer (1722), een tekst die in de 18e eeuw boven de toegang tot de raadkamer van het stadhuis te Rijnsburg hing: 'Wie van de Raetsheeren gij ook zijt, die volgens uw ampt ter vergadering in-treedt, legt eer gij binnen treedt af toorn, geweld, haat, vrientscap, het oor tot smeeking; want naer gij anderen recht of onrecht zult gedaen hebben, zo zult gij ook Godts oordeel verwachten en bevinden'.⁹² Een dergelijke opsomming zal de rechters niet vreemd in de oren hebben geklonken, omdat het in vele juridische handboeken sinds de 16e eeuw voorkwam, soms onder aanhaling van gezaghebbende teksten uit de bijbel en de klassieke literatuur.⁹³ Bovendien laat een eed van de rechters, die in vele plaatsen gebruikelijk was, weinig ruimte voor affecten, want men zwoer: 'Een yeder goed regt ende expeditie van justitie te doen, naar den regten ende gewoonten van den Lande ende haare beste wetenschap sonder yemand eenige haat, gunst, of afgunst toe te dragen'.⁹⁴ Deze formules betekenden in een aantal gevallen echter niet veel meer dan stoplappen voor een in onze ogen ongebreideld opportunisme van de zittende magistratuur. Zo bediende de schout in zijn functie van officier van justitie zich vaak van verklikkers of geheime agenten en was een deel van de opgelegde boetes bestemd als honorarium van het rechtscollege. De toenmalige juridische organisatie kon geen onkreukbare gerechtigheid waarborgen, en het is de vraag of de huidige organisatie dat kan.

Het thema van de *Onkreukbare Gerechtigheid* kent in

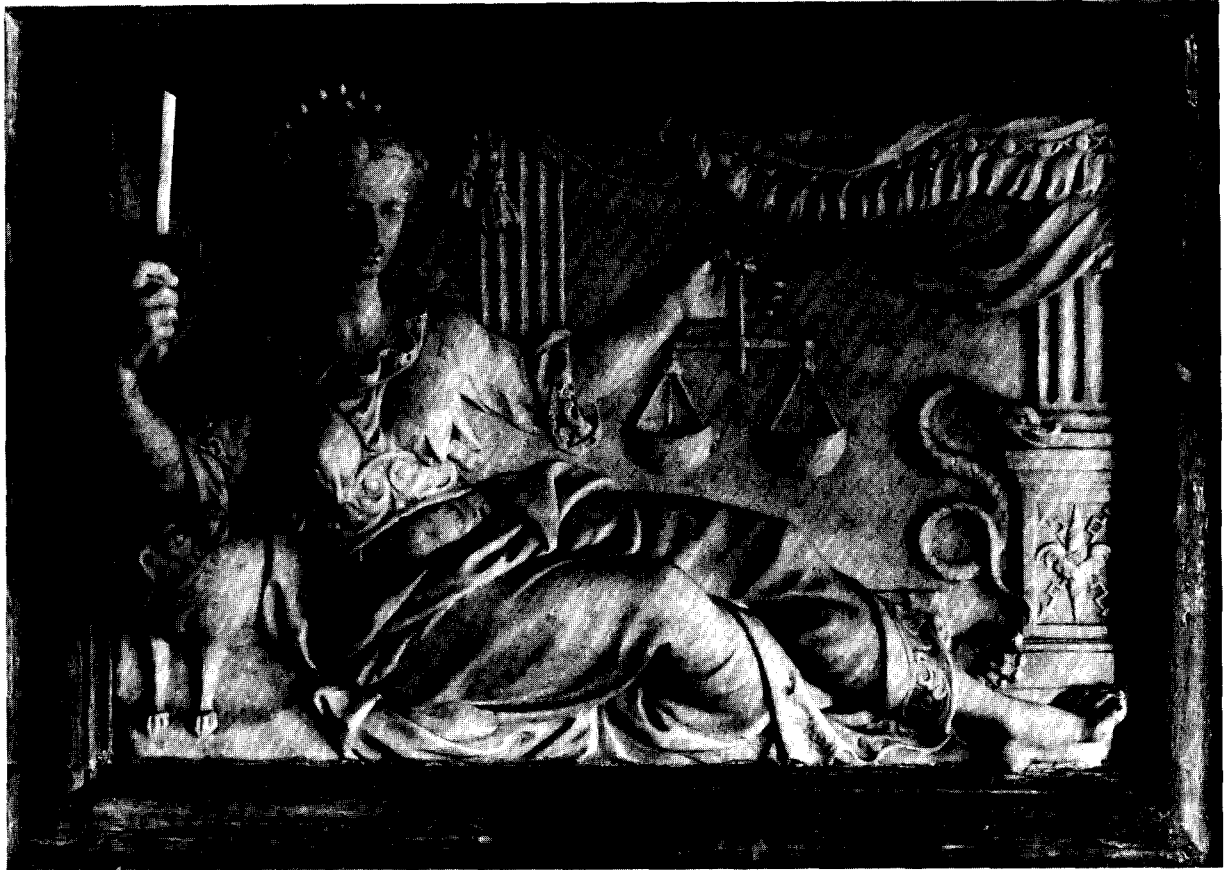

Afb. 19. Hiëroglief van de Onkreukbare Gerechtigheid. Houtsnede uit de *Hyperotomachia Poliphili*, 1499.

de beeldende kunst en literatuur een lange traditie, die in 1499 werd geïnitieerd door de uitgave van de *Hyperotomachia Poliphili* van Francesco Colonna (afb. 19). Colonna compileerde zijn hiërogliefen uit klassieke en middeleeuwse bronnen en eigen inventie.⁹⁵ Deze en vergelijkbare allegorieën met Justitia omgeven door ondeugden '... die haer contrary zyn', zoals Karel van Mander Vasari's Gerechtigheid in het huis van kardinaal Farnese beschrijft, zullen niet zonder invloed zijn ontstaan van Lucianus' beschrijving van *De Laster van Apelles* en Prudentius' weergave van de strijd tussen deugden en ondeugden en de middeleeuwse uitbeeldingen daarvan.⁹⁶

- 92 P. Zaunslifer, *Tafereel vn overdeftige zinnebeelden gemaelt naer deuchden, ondeuchden, gemoetsdriften der menchen, straffen gods en zegeningen: Eerst beschreven door Cesare Ripa, Pierius Valerianus, Orus Apollo en anderen (...)*, Amsterdam 1722, 280. Vgl. 2 kronieken xix, 6.
- 93 Zie bijvoorbeeld: I. de Damhouder, o.c. (n. 38), I, ii, 4 en I, ix; P. Merula, *Manier van procederen, in de provintien van Hollandt, Zeelandt en West-Vrieslandt, (...)*, 2 vols., Leiden/Kampen/Amsterdam 1781-1783 (ed. princ. 1592), vol. I, vi, i, 3; J. van der Linden, *Verhandeling over de Judicieele Practyq, (...)*, Leiden 1794-1798 (ed. princ. 1781), I, 2.
- 94 S. van Leeuwen, *Manier van procederen in civile en criminele saaken*, Leiden/Rotterdam 1666, 138, noot.
- 95 F. Colonna, *Hyperotomachia Poliphili, ubi humana omnia non nisi*

- somnium esse docet*, Venetië, 1499, f.vi r; J. W. Appell, *The Dream of Poliphilus: Fac-similes of one Hundred and Sixtyeight Woodcuts in "Hyperotomachia Poliphili"*, (Londen) 1893, afb. 87. Meer over dit boek bij K. Gielhow, 'Die Hieroglyphenkunde des Humanismus in der Allegorie der Renaissance', *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 32-1 (1915), 1-232, m.n. 55 e.v. en L. Volkmann, *Die Bilderschriften der Renaissance: Hieroglyphik und Emblematik in ihren Beziehungen und Fortwirkungen*, Leipzig 1923 (fascimilé-editie Nieuwkoop 1962), m.n. 12-28.
- 96 Vgl. R. Förster, 'Die Verläumdung des Apelles in der Renaissance', *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen* 8 (1887), 29-56; 89-113 en *idem* 15 (1894), 27-40; 43 (1922), 126-136 en A. Katzenellenbogen, *Allegories of the Virtues and Vices in Medieval*

Afb. 20. Jan Gyselingh de jonge, Giustitia Retta, 1593. Marmer bas-reliëf. Stadhuis Gouda (foto Monumentenzorg).

In de Nederlandse stadhuisdecoratie komt het thema van de Onkreukbare Gerechtigheid behalve in Goes ook in het Goudse stadhuis voor (afb. 20). Daar beeldhouwde Jan Gyselingh de jonge het concept in hoogrelief als dessus-de-porte, zich baserend op de tekst in de *Iconologia* van Ripa, die op zijn beurt Colonna's spreuk bij de hiëroglief paraphraseerde en de symbolen waaruit het beeld is opgebouwd zinnebeeldig verklaarde.⁹⁷ Een variant op dit thema levert de gravure die door Johannes Galle werd gepubliceerd (afb. 21). Een tronende Justitia weerstaat de verleidingen

van rijkdom en roem en laat zich niet door dreigementen en kanonvuur afschrikken. De spreuk op de banieren aan weerszijden van de Rechtvaardigheid bevestigt haar onwrikbaarheid: *NEC SPE; NEC METV.*⁹⁸

De grisailles vielen bij de Goese burgerij in de smaak, zoals de uitlating van een aanwezige bij een diner in de vierschaar ter gelegenheid van de Satisfactieviering in 1777 bewijst: 'De beroemde Schilderstukken voor de schoorsteen, en boven de deuren, door den grooten Konst-Schilder *Geerards te Antwerpen* gemaakt, en op het Gerecht van deze Kamer toepasselijk hebben al

Art, New York 1964². Voor het citaat, zie K. van Mander, *Het Schilder-boeck*, ... Alkmaar 1603-04 (tascimilé-editie Soest 1969), 'Het leven [...] Italiaensche schilders', f. 182v-183r; S. van Hoogstraten, *Inleiding tot de hooge school der schilderkunst*, Rotterdam 1678, 91, maakt tevens melding van Vasari's schilderij.

97 J. Schouten, 'Cesare Ripa en de marmeren dessus-de-porte van Jan Gyselingh de Jonge in het stadhuis van Gouda', *Antiek* 4 (1969), 185-195.

98 S. C. Chew, o.c. (n. 49), 139, afb. 14.

Afb. 21. Allegorie van de Gerechtigheid, gravure, uitgegeven door Johannus Galle (1600-1676) (foto Kunsthistorisch Instituut van de ru te Utrecht).

lang de goedkeurende verwondering der aanschouweren weggedragen'. Hetzelfde gold voor het stucwerk dat in deze tekst werd gekarakteriseerd als '... niet minder fraaij en opmerkelijk'.⁹⁹

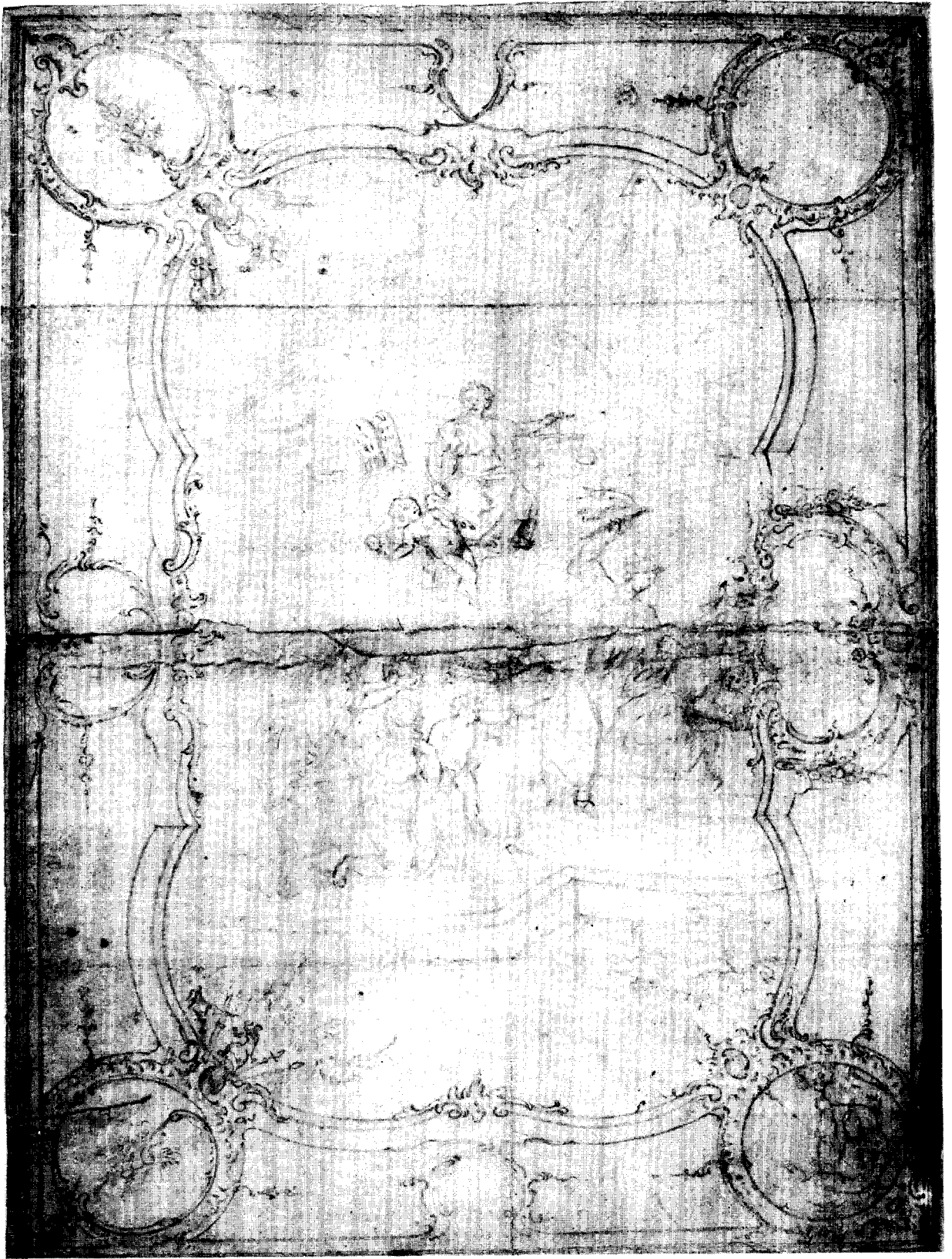
⁹⁹ GA Goes 'Handschriften verzameling', 'Kort verhaal van de Plechtigheden te Goes, den 22 maart, 1777, zijnde het Twee honderd jaarg Eeuwefeest, toen de stad Goes, en het Eijland Zijd-Beveland, zig door een vrijwillige Satisfactie begeven hebben onder het Stadhouderschap van den Doorluchtigen Prins van Orange Willem den Ien', voorlopig nr. 83, 16-17. Zie voor het feest ook F. van Dijk, o.c. (n. 2), 185-206. De maaltijk werd in de vierschaar gehouden omdat er geen andere representatieve ruimte voorhanden was, zie GA Goes, o.c. (n. 1), inv.nr. 36, f. 218r.

¹⁰⁰ GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810, h. 37 × br. 26,7 cm. Op de tekening zit onder een alziend oog in een gelijkzijdige driehoek Vrouwe Justitia met haar weegschaal naast de tien geboden. Onder Justitia staat een putto met paslood voor een basement,

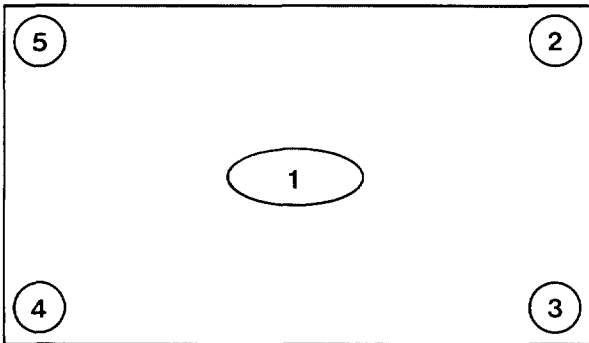
Op een ontwerp-tekening voor het stucwerk, aanwezig in het gemeentearchief van Goes, is in het midden een allegorie geplaatst waaruit blijkt dat men nog plannen moet hebben gehad het plafond met een schildering op te luisteren (afb. 22).¹⁰⁰ Dit middelmatige schetsje, dat duidelijk van een andere hand is dan het ontwerp voor het pleisterwerk op hetzelfde blad, is interessant omdat het de ideeën weerspiegelt waarmee de opdrachtgevers hebben gespeeld. De plafondschildering zelf is nooit uitgevoerd. Het concept dat eraan ten grondslag lag werd echter wel zo goed als geheel gerealiseerd. Zo verwerkte Soldati de tafelen der wet, de weegschaal, de krans en de gesel namelijk in allegorische trofeeën, die als chutes zijn gehangen binnen tondi van rocaille-ornament in de hoeken van de vierschaar (afb. 23, zie ook afb. 26, 27, 31 en 32). Het is daarbij opvallend dat de dispositie van deze attributen aan het plafond overeenkomt met de plaatsing ervan op de tekening. Het stralend alziende oog promoveerde naar het centrum van de vierschaar, waarbij de driehoek om het oog werd vervangen door de ouroboros, een zichzelf in de staart bijtende slang, als symbool van de eeuwigheid (afb. 24).¹⁰¹ Bij de identificatie van de

waarop enige boeken zijn geplaatst. Aan de rechterzijde van de personificatie van de gerechtigheid wordt de deugd bekranst, terwijl aan de linkerzijde de ondeugd met een gesel wordt verdreven. Evenals de andere ontwerp-tekeningen geeft dit ontwerpje verschillende oplossingen voor de stucdecoratie van het plafond. De tondo rechtsonder is ingevuld met een tekening van twee naakten, sterk verkort. Twee andere tondi bevatten slingers met vruchten. Opvallend is verder de podiumachtige verhoging waarop de figuren die de allegorie bevolken zich bevinden. De symbolen op de tekening, die niet aan het plafond zijn afgebeeld, zijn de driehoek en het paslood. De driehoek is het zinnebeeld van de drieëenheid en het paslood is een symbolische evocatie van rechtvaardigheid en billijkheid bij het vaststellen van het oordeel, zie: H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 1, 205 en vol. II, 143. Ook de andere meetinstrumenten verschijnen dikwijls bij de Gerechtigheid. Zie b.v. de geschilderde trofee in grisaille aan de schouw van de voormalige rechtkamer van het stadhuis te Rhenen en het fries boven de deur naar de schepenkamer van het Amsterdamse stadhuis, zie n. 107. Vgl. ook Jesaja xxviii, 17. Zie voor meetinstrumenten ook P. Merula, o.c. (n. 93), 'Verklaring van de Titel-Print'.

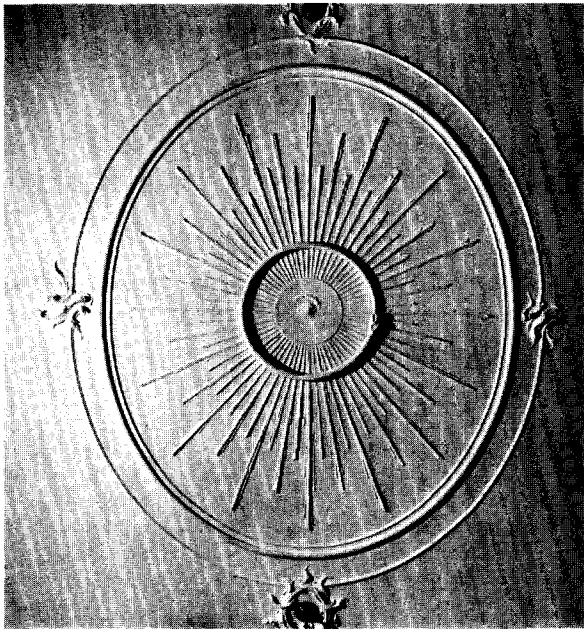
¹⁰¹ Ook in de vierschaar van Weesp is het Alziend Oog afgebeeld binnen de cirkel gevormd door de Ourobours. De Ourobours komt voor als attribuut van de eeuwigheid bij H. K. Poot, o.c. (n. 67) vol. 1, 378. Zie ook K. van Mander, o.c. (n. 96), 'Uutbeeldinge der figuren', fol. 132v; 'met een open ooghe/wort beteyckent den aensienden Vader der lichten/Godt'. Het is opmerkelijk dat men het drieëenheidsaspect op de tekening heeft laten vallen ten gunste van de eeu-

Afb. 22. Anoniem, ontwerptekening voor het plafond van de voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes, ca. 1771. GA Goes (foto Monumentenzorg).

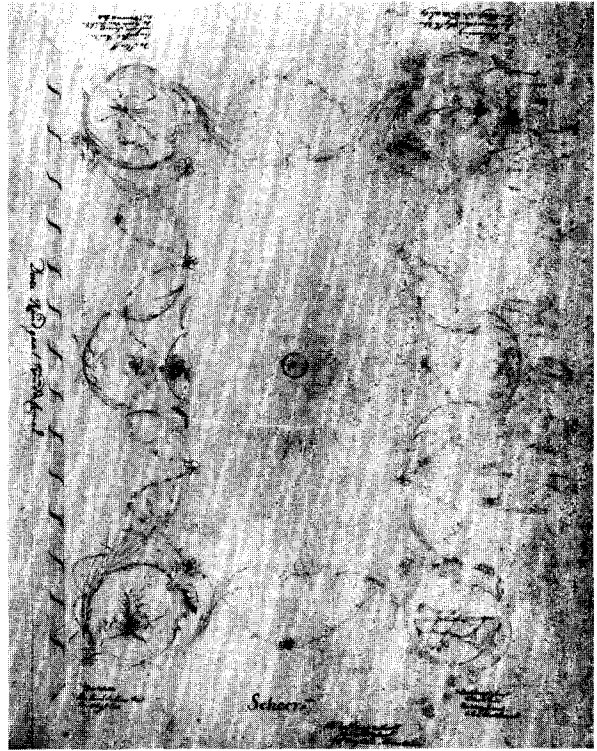

Afb. 23. Dispositie van de stucreliefs aan het vierschaarplafond: 1: Alziend Oog, vergelijk afb. 24. 2: tondo met attributen van de Beloning, vergelijk afb. 26. 3: tondo met attributen van de Straf, vergelijk afb. 27. 4: tondo met de tafelen der Wet, vergelijk afb. 31. 5: tondo met attributen van de Gerechtigheid, vergelijk afb. 32.

Afb. 24. Joseph Soldati, het Alziend Oog en de Ourobouros, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

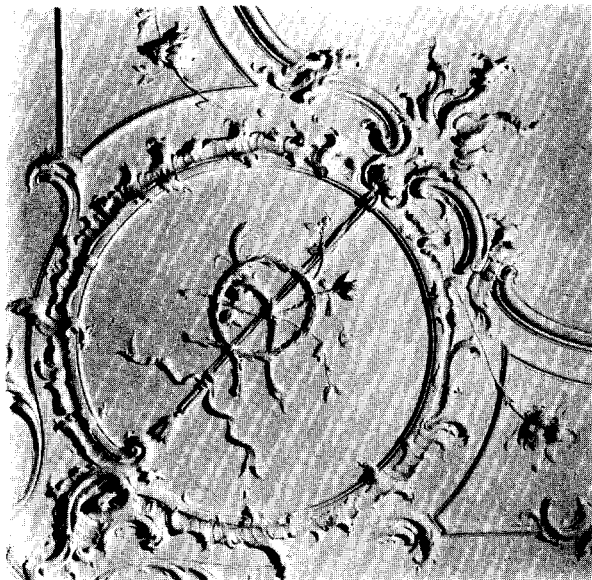
wigheid. Mogelijk hangt deze keuze samen met verschillende bijbelteksten waarin gewag wordt gemaakt van gods eeuwige gerechtigheid vgl. Psalm cxix, 142 en Jesaja li,8. Het alziend oog is wel in een driehoek afgebeeld in de z.g. Tienradenkamer in het stadhuis van Breda, en in een der trofeeën in de voormalige rechtkamer van het rechthuis van Westzaan. Zie over het stralende Alziende Oog n. 115 en voor het Alziend Oog op een scepter n. 143. Zie voor de iconografie van dit symbool in het algemeen E. Kirschbaum, o.c. (n. 36), s.v. 'Auge'.

Afb. 25. Anoniem, tekening van het vierschaarplafond met verklarende aantekeningen. GA Goes (foto Monumentenzorg).

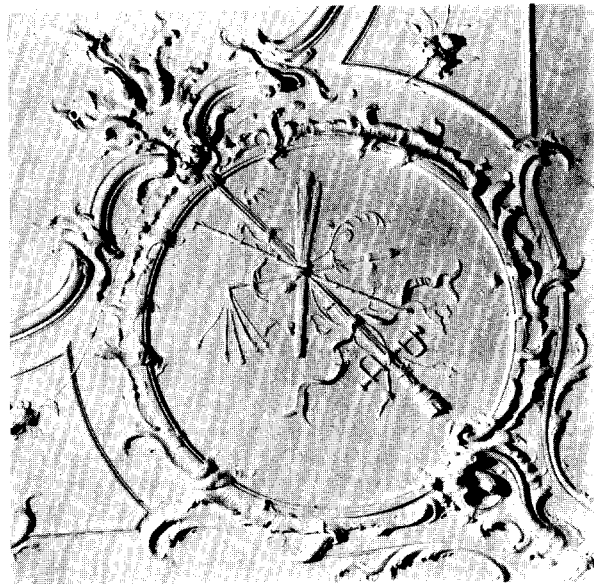
vier trofeeën vormt een tweede tekening, eveneens aanwezig in het archief van Goes, door de bijschriften een belangrijk hulpmiddel (afb. 25).¹⁰² Aan de westzijde van de vierschaar zijn de trofeeën van beloning en straf geplaatst (zie afb. 23). De beloning wordt verbeeld door een palm- en olijftak, een bloem – op de tekening een bloeiende witte lelie genoemd – en een

¹⁰² GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810, potlood met bijschriften in inkt, h. 42 × br. 31,7 cm. M.n. het ornament en de dispositie van de verschillende trofeeën komen niet overeen met het uitgevoerde stucplafond. Het is niet duidelijk of deze tekening een ontwerp of een zeer vrije navolging is. W. S. Unger, *Catalogus van den Historisch-Topografischen Atlas van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 4 vols. Middelburg 1931-1957, vol. II, 164, nr. 1423 vermeldt een derde ontwerp voor een plafond van het Goese stadhuis. Van deze tekening is alleen nog een lichtdruk aanwezig in de verzameling *Zelandia Illustrata*. Op grond van het geprononceerde koofplafond waarvoor dit ontwerp is bestemd en vanwege stilistische verschillen, kan deze tekening van de lijst ontwerpjes voor een der plafonds van het Goese stadhuis worden afgevoerd.

Afb. 26. Joseph Soldati, tondo met de attributen van de Beloning, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

krans van olijftakken (afb. 26). De straf wordt zinnebeeldig aangeduid door een gesel, een roede, een doornetak, mogelijk een roede van justitie, en twee niet nader te identificeren takken, waarover ook de tekening geen uitsluitsel geeft (afb. 27).¹⁰³ Aan de zijde van het rechtscollege, de oostzijde van de vierschaar, wordt de Gerechtigheid uitgedrukt door de weeg-

Afb. 27. Joseph Soldati, tondo met attributen van de Straf, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

schaal, het zwaard en een eiketak (zie afb. 32).¹⁰⁴ De trofee met de tien geboden, een olijftak en een palmtak kan volgens het bijschrift op de tekening 'De Weth' voorstellen (zie afb. 31).¹⁰⁵

De betekenis van de stucdecoratie van dit plafond wordt door de verslaggever van de Satisfactieviering in het al eerder aangehaalde manuscript kernachtig sa-

103 Zie n. 102. Het bijschrift bij de trofee van beloning op de tekening luidt: 'Belooning Een krans van Olijftakken Een bloeiende witte Lely'. In GA Goes, o.c. (n. 99), 16-17 wordt gesproken van '... een lauwerkrans, en cieraaden ...'. Zowel de olijftak als de palmtak zijn tekenen van overwinning vgl. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 111, 375 en *ibid.*, vol. 11, 540. Als de bloem inderdaad geïdentificeerd mag worden als een lelie, zoals de tekening aangeeft, zou het onschuld en reinheid aanduiden vgl. K. van Mander, o.c. (n. 101), fol. 134v: 'De witte Lely beteyckent suyverheynt des ghemoets/en schoonheynt'. Bij Laatste Oordeel-voorstellingen heeft Christus aan de zijde van de verdoemden vaak een zwaard, aan de kant van de zaligen een bloeiende witte lelie. Het bijschrift, behorende bij de trofee van de straf luidt 'de Straff, Een geessel Roede, Een geessel Swep de Roede van Justitia, Een doornetak'. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 3, 290. In GA Goes, o.c. (n. 99), 17, wordt de trofee van de straf beschreven als bestaande uit 'roeden en andere werktuigen van Straffe'. Zie voor de gesel H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 11, 19 en *ibid.*, vol. 1, 119. De roede van Justitie is een waardigheidsteken van de rechter en komt ook voor als traliwerk in het hek van Sumel dat de vierschaar in tweeën deelt. Zie voor het onderwerp gerechtsstaven A. M. Koldewij, 'Het

stoccken van die Justicien', *Spiegel Historiae* 17 (1982), 38-43. De doornetak wordt in het bijschrift van de tekening waarschijnlijk vereenzelvigd met de roede van justitie. Zie voor de boeien H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 11, 24, n.A. De straf is met grotendeels dezelfde attributen verbeeld in een van de trofeeën in het rechthuis van Westzaan, zie J. Vreededuin, *Geschiedenis van de Banne Westzaanen, Zaandam* 1903, 142. Een trofee van straf bevindt zich ook aan de linkerzijde van de schouw van de schepenkamer van Weesp. Tenslotte is er een lijst rond een kaart, afkomstig uit de vierschaar en nu in de collectie van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft, vgl. D. van Bleyswiick, o.c. (n. 11), vol. 11, 864-865.

104 Dit zijn de traditionele attributen van de gerechtigheid, zie H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 111, 290, n. B en C. De eiketak verbeeldt dat standvastigheid bij deze deugd noodzakelijk is.

105 De wet komt hier waarschijnlijk in een meer op de rechtspraak betrokken context voor, dan door *ibid.*, vol. 111, 282-283, 287 gegeven. Vgl. hiervoor n. 131. Eveneens kan gewezen worden op de gebroken wetstafelen aan de voeten van de personificatie van de gerechtigheid, *ibid.*, vol. 111, 217. Zie voor de palm en olijftak, *ibid.*, vol. 111, 375.

Afb. 28. Artus Quellien, het Alziend Oog met aan weerszijden attributen van de Beloning en de Straf, c. 1650. Fries boven de ingang tot de schepenkamer van het voormalige stadhuis te Amsterdam (foto collectie dr. J. Wester, Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit).

mengevat. De scribent meldt nl. dat het decoratieprogramma '... met weinig woorden ten kennen geeft – en hij citeert dan uit een onbekende bron – dat het Alziend Oog de daaden der Menschen, naar Gerechtigheid weegt, beloonende den goeden en Straffende den Kwaaden'.¹⁰⁶ Het is deze aanhaling die bij de verdere behandelingen van het plafond uitgangspunt zal zijn. In feite is dit citaat een verwijzing naar het Laatste Gericht. Zoals hierboven al aan de orde is geweest, waren voorstellingen van dit thema bepaald niet onbekend in de rechtbanken van de Republiek. Evenals de Laatste Oordeel-scènes heeft ook de allegorische uitbeelding van dit thema in Goes, door het Alziend Oog en de tondi van beloning en straf, naast het belang voor alle betrokkenen bij de jurisdictie, een speciale betekenis voor het rechtscollege. Een aantal voorbeelden illustreren dit. Het beeldhouwde fries boven de deur van de Amsterdamse schepenzaal is opgebouwd uit een gevleugeld Alziend Oog tussen meetlat en maatstok met links daarvan de zinnebeelden van straf en rechts daarvan die van beloning (afb. 28). Deze eerste allegorische evocatie van het eschatologische gebeuren in een Nederlands stadhuis wordt door Quellien als volgt verklaard: 'De Beloningh van de goede en de Straf van de quade, Met de Maet daermen meede meet, salmen gemeten worde', een spreuk kortom die de binnentredende schout en schepenen zouden moe-

ten gedenken.¹⁰⁷ Deze aan de bijbel ontleende tekst werd al in de 16e-eeuwse juridische literatuur specifiek op de rechters betrokken.¹⁰⁸ Het Amsterdamse reliëf benadrukte door gebruik te maken van een gevleugeld oog, dat men snel voor Gods rechterstoel geroepen kan worden.¹⁰⁹ Om het portret van de Deventer magistraat van Gerard Terborch laat de rijk gesneden lijst, waarvan de bovenregel een letterlijke kopie is van het Amsterdamse fries, zien dat de notie van Quellien zich ook hier op de ambtsdragers toespitste (afb. 29). Behalve door het Laatste Oordeel dat achter de portretten is aangebracht, laat de magistraat zich leiden door de eschatologische connotatie van de sterk overheersende lijst.¹¹⁰ Alleen de voorstelling van een Alziend Oog zonder de beloning en de straf, zoals bijvoorbeeld is uitgebeeld in de vierschaar van Weesp en de z.g. tienradenkamer in het stadhuis van Breda, was voor de rechters waarschijnlijk al voldoende het schrikbeeld van het Laatste Oordeel op te roepen. De zittende magistratuur diende zich steeds bewust te zijn van de aanwezigheid van God tijdens de jurisdictie, zoals blijkt uit de vele geschilderde teksten in raadhuisen. Het college moest zich realiseren dat het God als rechter had '... voor wiens alziende oogen niets kan verborgen blyven, en aen wien men t'eeniger tyt reenschap zal moeten geeven van het rechten'.¹¹¹

De interpretatie van de plafonddecoratie, aange-

¹⁰⁶ GA Goes, o.c. (n. 99), 17. De daden der mensen, het enige onderdeel, dat de verslaggever niet dadelijk aan het plafond verbeeld ziet, koppelt hij gemakshalve aan de trofee met de tafelen der wer, waarvan de betekenis in de aangehaalde samenvatting niet aan de orde wordt gesteld. Zijn interpretatie van deze trofee wordt echter wel door vele auteurs na hem klakkeloos overgenomen.

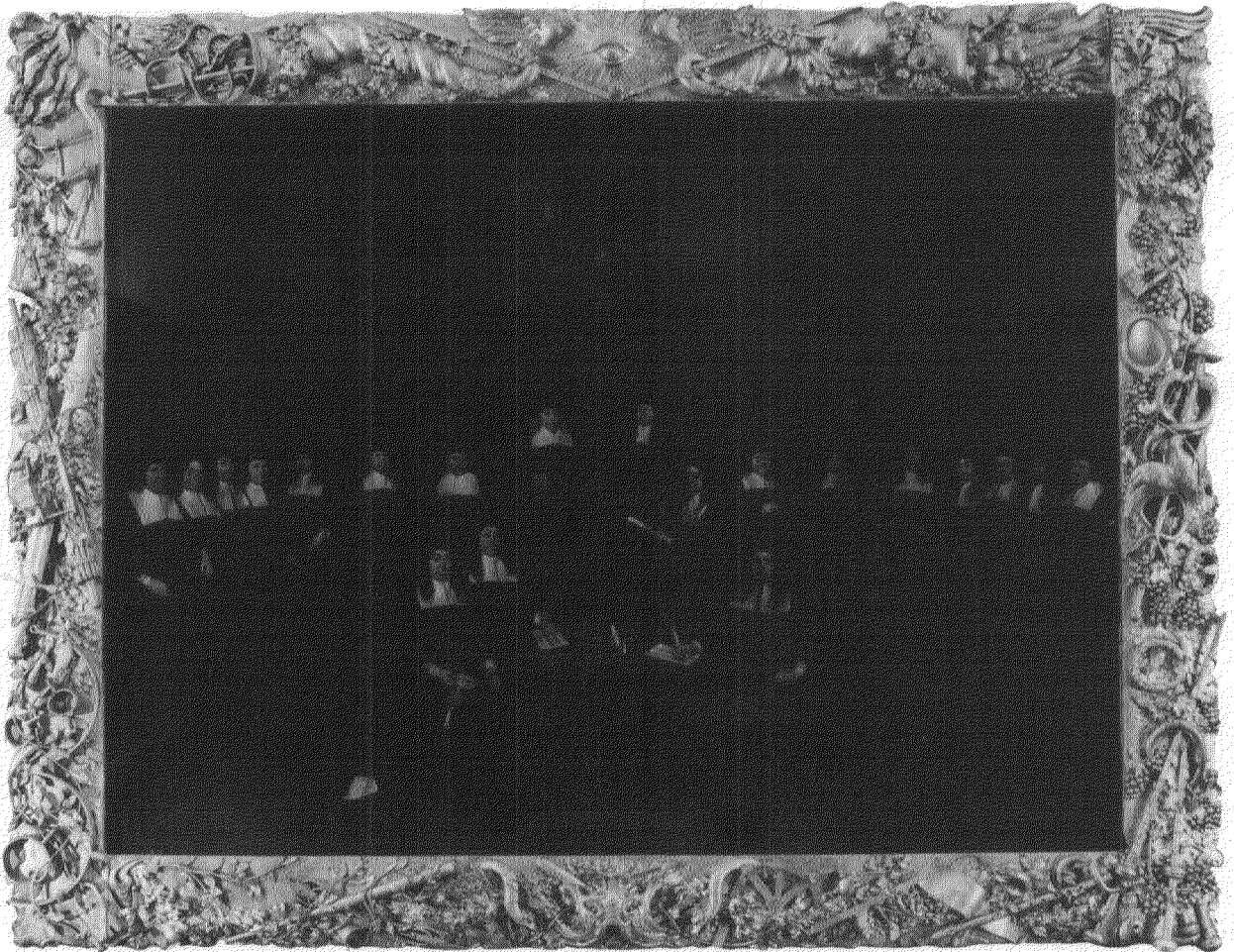
¹⁰⁷ H. Quellien, *Van de voornaemste statuen ende cieraten, van 't konstrijcke Stadt-huys van Amstelredam, 'tmeeste in Marmer gemaect door Artus Quellinus, Beelthouwer der voorseyde Stadt*, Amsterdam 1665-69, vol. II, fig. I. De tekst is ontleend aan Lucas vi, 38. Voor een variant op deze thematiek, zie n. 118.

¹⁰⁸ Ph. Wielant, o.c. (n. 38), 7: '... alle iugen iustitie doende/moeten altijs voer oogen hebben/die iustitie Godts/ende overdencken tgroot perickel van zielen daer zij in staen/ende moeten hem selven persuaderen ende versekeren dat met sulcker mate als zij meeten sullen gemeten worden'.

¹⁰⁹ L. Volkmann, o.c. (n. 95), 11. Vgl. ook E. Wind, *Pagan Mysteries in the Renaissance*. Oxford 1980², 232-233, nn. 42, 53.

¹¹⁰ B. Dubbe, 'De Deventer beeldhouwer Derck Daniels (1632-1710)', *Antiek* 16 (1982), 361-382, afb. 7 a,b,c.

¹¹¹ Teksten ontleend aan 2 Kronieken xix, 6, waren aan te treffen in de rechtszalen van Leiden (16e eeuw), Bolsward en Hasselt (17e eeuw) en Rhenen (18e eeuw). Vgl. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 295, n.O.

Afb. 29. Gerard ter Borch, de magistraat van Deventer, 1667. Stadhuis Deventer (foto Rijksmuseum, Amsterdam).

haald door de verslaggever van het Goese feest, bevat evenwel nog een tweede betekenislaag. Het Alziende Oog heeft niet alleen betrekking op het straffen en belonen in het laatste der dagen, maar ook op de vonnissen van de rechters in het heden. Schout en schepenen waren plaatsvervangers van God, een notie die

destijds bewust werd ervaren: '... de Rechters die Godt heeft gesteld, En in zyn plaats 'tgericht bevolen. Zyn zulke die het minste dolen, ...'.¹¹² In de rechtspraak zijn de rechtscollages uitvoerders van de Goddelijke wil en hun vonnissen moeten dan ook gezien worden als uitspraken van God. De rechters ontvangen op

112 *De vierschaar van het Gemeen: Lierzang Tot en duidelijc betoog, hoe weinig op hare Vonnissen aan is te gaan, en dat alleen den Rechter, welke van God ingesteld is, het Vonnis toekomt*, 's-Gravenhage 1761 (pamflet gesigneerd door Lagendaal), fragment uit het veertiende couplet; I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 'Beschrijvinghe van de Wereltsche Iustitie': 'Daerom bid ick u Rechter, wie ghy oock zijt, dat ghy uwes ampts, jae des Goddelijcken wijs (wiens plaets ghy int richten bewaert) ghedachtich zijnde, ...'. GA Goes, 'Nieuwjaarstoelpraken van mr. L. P. van de Spiegel, gehouden in de raad', inv.nr. 187, 1772, is in dit verband illu-

stratief; men moest namelijk boven alles 'de goedkeuring van den Oppersten Regeerder ... nastreven ... en beschouwen wij daar by, hoe wy als Regenten, werktuigen zyn in de hand der besturende Voorzienigheid, om tot heil van kerk en staat, in onzen kring, werkzaam te wezen ...'. In het voorwoord van L. P. van de Spiegels *Historie van de satisfactie, waar mede de stad Goes en het eiland Zuid-Beveland zich begeeven hebben onder het stadhouderschap van Prins Willem van Orange, in het jaar 1577*, Goes 1777, x: 'U hartelyk toebidde de dierbaarste Zegeningen van Hem, door wien alle Overheden regeeren ...'. Zie ook H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 298-299, n.C.

zinnbeeldige wijze hun inspiratie van de gestucte stralen die van het Alziend Oog uitgaan en in feite de uitstorting van de heilige geest visualiseren.¹¹³ Dit idee kreeg expliciet gestalte in het stucwerk boven de toegang tot de vierschaar in het Middelburgse stadhuis, waar de voorstelling van een door stralen beschenen Gerechtigheid door de tekst 'Sol Iustitiae Illustrat Nos' wordt aangeduid.¹¹⁴ Het motief van de *sol iustitiae* en dat van het oog van justitie vinden hun oorsprong in de klassieke oudheid en zijn de voorgangers van het stralende alziende oog als symbool van God. Deze voorstellingen komen in de 17e en 18e eeuw naast elkaar voor en wijzen uiteindelijk op de alziendheid en alwetendheid van het opperwezen, waardoor ze qua betekenis nagenoeg inwisselbaar zijn.¹¹⁵

Voor de wijze waarop het concept van de belonende en straffende justitie in Goes het stucplafond siert en ook in het al eerder genoemde schetsontwerp is verbeeld (zie afb. 25), is er andermaal een directe lijn met de 18e-eeuwse uitbreiding van het Middelburgse stadhuis te trekken. Gerard Sanders vervaardigde in 1763 een tweetal dessus-de-portes voor de schepenkamer van de Zeeuwse hoofdstad.¹¹⁶ Een van de schilderijen, die in de tweede wereldoorlog verloren zijn gegaan, stelde volgens de *Zeeland Cronyk Almanach* (1782) van Dane de beloning en de straf voor.¹¹⁷ In het

midden herkent de auteur de Beloning, die haar oog gevestigd houdt op de tien geboden '... als een Richtsnoer des Rechts; houdende in de rechterhand eenen Lauwerkrans als de Kroone der Deugd, dewelke uit den Hoorn des Overvloeds eene ryke belooning ontfangt. In de linkerhand ziet men eenen Geesselzweep, ter Kastyding van de Overtreeders der Wet ...'. Deze interpretatie van Dane is waarschijnlijk niet geheel correct, want het is immers moeilijk voor te stellen hoe bij de personificatie van Beloning een attribuut om te straffen op zijn plaats zou zijn. Ongetwijfeld gaat het hier om een belonende en straffende Justitia, zoals deze bijvoorbeeld ook verschijnt op de titelprent van Antonius Matthaëus *Verhandeling over de Misdaden* (...) (afb. 30).¹¹⁸ Ook het tweede Middelburgse bovendeurstuk kan in verband worden gebracht met de ontwerp-tekening in Goes. Op het schilderij van Sanders stond de Rechtmatigheid met in de '... rechterhand een Paslood, rustende op den Bybel; in de linkerhand eene Voetmaat; beide als een Zinnebeeld, van het onfeilbaar Richtsnoer der Goddelyke Wet'.¹¹⁹ Op de tekening (zie afb. 22) werd hetzelfde motief vorm gegeven door een basement met boeken en een putto met schietlood, zodat samenvattend deze allegorie geïnterpreteerd kan worden als Justitia die zich bij het toemeten van beloning en straf baseert op de bijbel en de geschreven

113 R. de Hooghe, *Spiegel van Staat des Vereenigde Nederlands*. (...), Amsterdam 1706, 381: '... neen, de dryeenige Godstraal blinkt alleen daar in, en laat zyne Straalen in de ongekrukte herten der Regters zo wel alle duysterheyd verlichten, dat zig *Europa* verplicht vind, dat Heerlyk afschynzel in de Vonnissen blinkende, te loven, en de uytspaken der zelve als Godspraken in diegelyke gevallen na te volgen'. GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 60), 11: 'De Hemelstralen op de Gerechtigheid, betekent dat sonder Godes Hulpen, de wijsheyt niet verkregen wordt' aldus een citaat uit de verklaring van de schilder Mattheus Verheyden. Zie ook K. Fremantle, o.c. 1962 (n. 54).

114 W. S. Unger, o.c. 1932 (n. 22), 18. Het stucrelief is in de tweede wereldoorlog verloren gegaan. Zie voor deze tekst ook de lijst rond de stadplattegrond in de collectie van Het Prinsenhof en de uitleg ervan bij Van Bleyswijck, o.c. (n. 11), vol. 11, 864.

115 Zie Maleachi iv, 2; de profet ziet de zon van de gerechtigheid opgaan, waarmee hij Christus bedoelt. K. van Mander, o.c. (n. 101), fol. 133v: 'Met de Sonne wort beteykent den eenigen Godt ...'. In E. Panofsky, 'Dürer and Classical Antiquity', *Meaning in the Visual Arts*, New York 1955, 256-265, wordt uiteengezet hoe de antieke zonnegod, de Sol Invictus, wordt vereenzelvigd met Christus als Sol Iustitiae. I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 'Beschrijvinghe van de Wereltsche Iustitie', 'Eenige uytspreecken vande Iustitie: Iustitie is de Son des aertrijcx'. H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 111, 298-299, m.n. noot C, waar

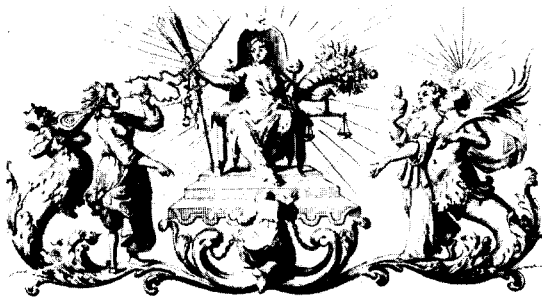
de zon en het oog der gerechtigheid aan elkaar worden gerelateerd. De onderlinge relatie kan men ook zien in de allegorie van Theodorus van der Schuer uit 1682 in de voormalige burgemeesterskamer van het stadhuis te Den Haag, die als titel 'Iustitia Oculum' meekreeg. In het midden van de compositie bevindt zich een stralende zon, die het woord Jahwe bevat, vgl. J. C. Herpel, o.c. (n. 12), 246. Zie voor de inwisselbaarheid van zon en oog ook F. J. Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze: Eine religionsgeschichtliche Studie zum Taufgelöbniß*, Münster 1918, 97. Een 'Sonne der gerechticheyt' is ook afgebeeld op de al eerder genoemde Delftse sierlijst, zie D. Bleyswijck, o.c. (n. 11), vol. 11, 864. Een zon van gerechtigheid bevindt zich ook in het hekwerk van de trap in de hal van het raadhuis te Goes.

116 Voor de rekening zie H. M. Kesteloo, o.c. (n. 6), vol. 1X, 47.

117 J. Dane, o.c. (n. 6), vol. v, 561-562. Boven de westelijke deur hing 'Belooning en Straf of de goede uitkomst der Deugd, en straf der Ondeugd'.

118 A. Matthaëus, *Verhandeling over de misdaden* (...), Utrecht 1769, titelpagina. Een vroeg voorbeeld van een belonende en straffende justitia is Giotto's uitbeelding ervan in de Arca kapel, zie b.v. L. Strubbebine (red.), *Giotto: The Arena Chapel Frescoes*, New York 1969, 89 en afb. 62. Dirck van Deelen schilderde in 1656 dit thema voor het stadhuis van Arnemuiden.

119 J. Dane, o.c. (n. 6), vol. v, 562.

Afb. 30. Frontispiece in Antonius Mattheaues' *Verhandeling over de Misdaden*, Utrecht 1769. Justitia met attributen van beloning en straf (foto Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam).

wetten, al naar gelang men de boeken op het basement wil benoemen.¹²⁰

Het aloude thema van beloning en straf in de juridische en politieke literatuur is in feite een nadere specificatie van het al eerder geciteerde rechtsbeginsel *suum cuique tribuere*.¹²¹ Verschillende antieke auteurs stipuleerden dat belonen en straffen middelen waren om het maatschappelijk bestel te consolideren en tot bloei te brengen.¹²² Het motief dat in de juridische literatuur van de 16e eeuw tot topos is uitgegroeid werd te onzent – zoals reeds vermeld – voor het eerst uitgebeeld in het Amsterdamse stadhuis, waarvan het decoratieprogramma een ongekende uitstraling had.¹²³ Uiteraard blijven de iconologische handboeken niet achter. Zo spreekt Poot over Justitia als ‘... de Meesteres en

Koningin van alle deugden: van welke over het gansche menschelijke geslacht wetten en rechten zyn afgevloeit; die de vroomde daeden eer en beloning, de booze stukken schande en straf voorstelt’.¹²⁴ Wanneer de auteur daarbij aantekent dat het hier gaat om die Gerechtigheid die in de vierscharen door schout en schepenen wordt beoefend, kan men zich afvragen waaruit zo’n beloning als tegenhanger van concrete straffen dan wel bestaat? Het onderhouden van de gerechtigheid bestaat niet alleen uit het straffen der schuldigen, ‘... maer ook in ’t vryspreeken en zelf belooning der onschuldigen en in hen vergoeding te doen erlangen voor ’t ongelijk en de schaede, die hen zyn toegebracht’.¹²⁵ Waaruit de beloning verder nog kan bestaan, valt op te maken uit de andere begrippen die tegenover de straf in de weegschaal van justitia worden geplaatst. In verschillende teksten wordt gesproken over het welzijn en de bescherming der vromen, over eer en lof, op te vatten als vruchten van de Beloning. Het laatste aspect wordt in meer letterlijke zin uitgedrukt door de hoorn des overvloeds, die vaak door de Beloning als attribuut wordt meegedragen.¹²⁶

Als de belangrijkste aspecten van de beloning beschouwde men toen de erkenning van onschuld en ideale maatschappelijke omstandigheden als gevolg van het onderhouden van de gerechtigheid. Zo belooft en straft God op twee niveaus tegelijk: door het rechtscollege in het heden en in de toekomst bij het Laatste Oordeel.¹²⁷

120 GA Goes, o.c. (n. 3), inv.nr. 1810, Bij de behandeling van de tafelen der wet zal op dit punt nader worden ingegaan.

121 Vgl. n. 81. Een greep uit de vele plaatsen waarin het thema van bestraffen en belonen aan de orde komt: Spreuken, xxiv, 24,25; Romeinen, xiii, 3,4; 1 Petrus, ii, 13,14. I. de Damhouder, o.c. (n. 38), ‘Vande rechters’; R. de Hooghe, o.c. (n. 113) 381; H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 1, 203, vol. III, 294, n.k., 289-290, n.C, 303; J. Dane, o.c. (n. 6), vol. v, 531-532; K. Fremantle, o.c. 1962 (n. 54), 231, 233; J. Stubblebine, o.c. (n. 118), 89. Deze teksten zijn hier niet geselecteerd op het publiek waarvoor zij bedoeld zijn.

122 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 341-342, Solon placht te zeggen ‘Dat het Gemeenebest in staet wiert gehouden door twee dingen, *Loon en Straf*, terwijl Cicero wordt aangebaald ‘*Noch buis, noch Gemeenestaet heeft duur, tenzy vroomde daeden belooft en quade gestraft worden*’. De relatie tussen belonen en straffen en bloei komt zeer goed tot zijn recht in een gedicht van Mattheus Verheyden ter verduidelijking van een van zijn allegorische schilderijen in het Haagse stadhuis: ‘Waar ’t Godlyck regd de Vierschaar spant/Den Goeden, wil met goed doen, Loonen/geen Boosheid zonder straf verschonon/Daer Bloeid

en, Volck en, Vaderlant’. Zie GA ’s-Gravenhage o.c. (n.57), hs. 393. Vgl. ook ‘De Sin der Schilderye’, behorende bij het schilderij van Gerard Hoet in het stadhuis van Zaltbommel. Zie verder J. Stubblebine, o.c. (n. 118), 89 en afb. 62-63; het fries onder de troon van de belonende en straffende Justitia toont het goede leven wanneer de Gerechtigheid heerst. Dit staat in schril contrast met de ellende op het fries onder de ongerechtigheid.

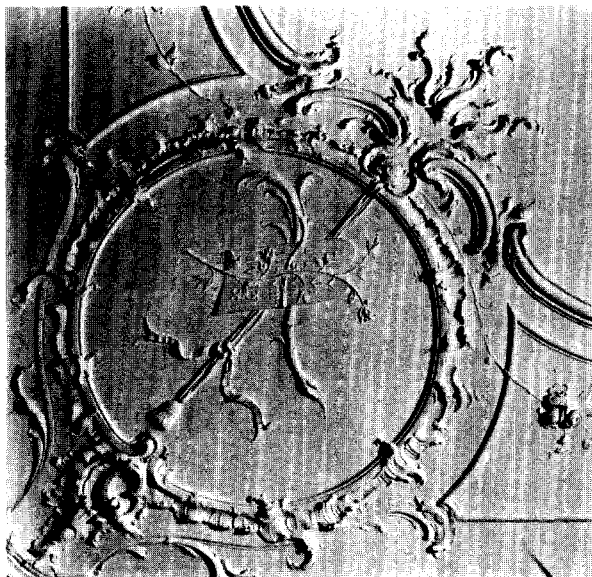
123 Zie b.v. B. Dubbe, o.c. (n. 110), afb. 7 a, b, c. In de allegorie van Gerard Hoet in het raadhuis van Zaltbommel zweeft achter Justitia een putto met in de ene hand een gesel en in de andere een krans. In de allegorie van Theodorus van der Schuer in de voormalige burgemeesterskamer te Den Haag ziet men aan de ene kant een groepje putti met strafwerktuigen en losgebonden roedenbundel; aan de andere zijde een putto met krans, kroon en palmtak, geflankeerd door een putto met een brandend hart.

124 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 289, n.A.

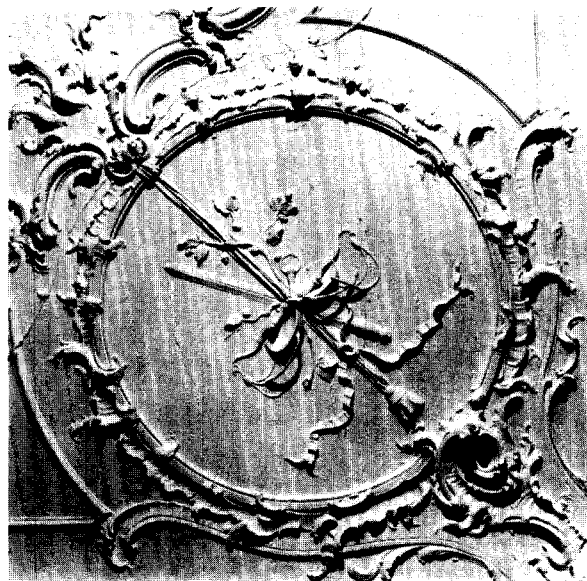
125 *Ibid.*, 303, n.A.

126 Fremantle, o.c. 1962, (n. 54), 231 en 233; 1 Petrus ii, 14; Romeinen xiii,3; A. Mattheaues, o.c. (n. 118), titelpagina.

127 Deze tweeledigheid t.a.v. beloning en straf kan men in teksten

Afb. 31. Joseph Soldati, tondo met attributen van de Wet, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

Afb. 32. Joseph Soldati, tondo met attributen van de Rechtvaardigheid, 1774. Voormalige vierschaar van het stadhuis te Goes. Vergelijk afb. 23 (foto AVC, Vrije Universiteit).

Aan de oostzijde van de Goese vierschaar zijn, zoals gezegd, de trofeeën van de wet en de gerechtigheid te vinden, op basis waarvan de rechters een juist oordeel moesten vellen (afb. 31 en 32). Dit criterium wordt ook door de verslaggever aangehaald, die stelt dat er bij het belonen en straffen 'naar Gerechtigheid' gewogen moet worden. De uitbeelding van de tafelen der wet is vooral van belang voor de Goese schout en schepenen. Zoals blijkt uit de Middelburgse voorstelling van Sanders kunnen de tien geboden in eerste instantie opgevat worden als een 'Richtsnoer des Rechts'.¹²⁸ Dus naast de goddelijke inspiratie die de rechter tot het goede oordeel kan brengen, dient hij

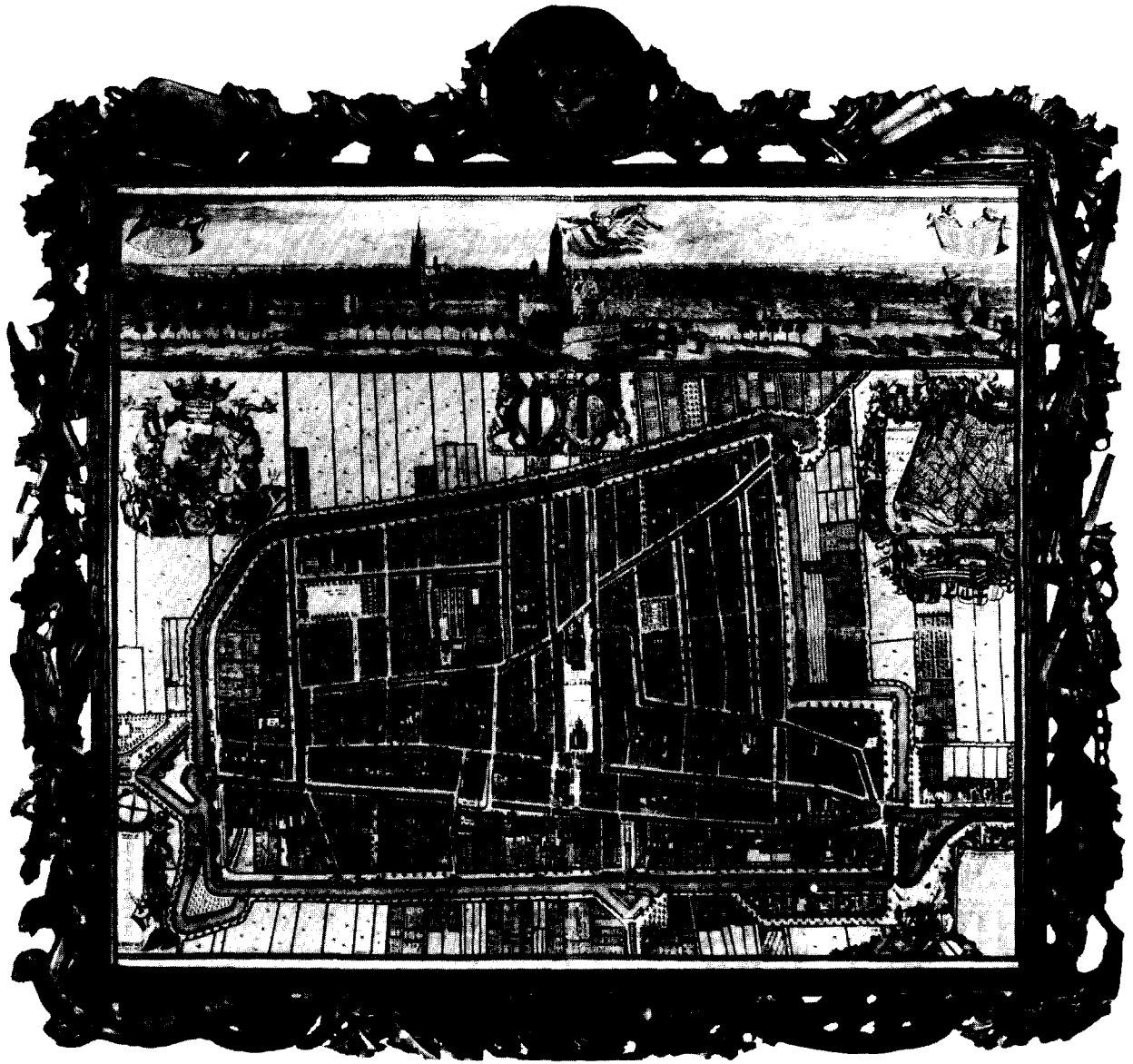
zelf '... om geene zaak ter werelt zijne oogen van de heilige wetten', af te wenden, zoals opgemerkt wordt bij het beeld van het rechtvaardige oordeel.¹²⁹ Bij veel andere afbeeldingen die betrekking hebben op de justitie heeft men zich niet beperkt tot het afbeelden van de tien geboden. Een sierlijst uit de voormalige vierschaar van Delft en nu aanwezig in het Prinsenhof aldaar toont behalve de *Decalogus* het *Corpus iuris* van keizer Justinianus en een boek waarop staat *playcaten, ordinantien, keuren* en *costumen* (afb. 33).¹³⁰ In Rhenen is het de *Lex XII tabularum* die de wetstafelen flankeert. Deze twaalfstafelenwet, opgesteld in de 5e eeuw v. Chr. werd door de Romeinen gezien als de basis van hun recht en

en afbeeldingen terugvinden, zie H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 290, n.C. De twee niveaus zijn duidelijk verbeeld op de sierlijst rond de stadsplattegrond, nu in het Delftse Prinsenhof: in het midden bevindt zich een zon. Rechts daarvan zijn de wetstafelen met allerlei strafwerktuigen van goddelijke oorsprong: de bliksem van Jupiter en twee gekruiste vlammeende zwaarden. Aan de linkerkant van de zon liggen als tegenhangers van de oudtestamentische wet het *Corpus iuris* en een opengeslagen boek met het opschrift *Playcaten* en *Ordinantien, keuren* en *costumen*. De strafwerktuigen zijn aan deze zijde van meer aards niveau: zwaarden, boeien en een gesel, terwijl de attributen van de gerechtigheid zijn te zien met de weegschaal en de meetlat. Linksonder is een driekoppig hellemonster te zien, dat ongetwijfeld verband houdt met de eschatologische straf.

128 J. Dane, o.c. (n. 6), 562. Ook andere wetten hebben uiteraard de functie van richtsnoer. Zie *ibid.*, 532 bij de beschrijving van een der trofeeën aan de 18e-eeuwse gevel van het Middelburgse stadhuis: '... in deeze ziet men ook ter aanmoediging van Deugd, in het beloonen der Goeden, Het *Corpus Iuris*, of Rechtboek, nevens eenige rollen papier, verbeeldende de Privilegien of Burgerlyke voorrechten ...'.

129 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 257; I. de Damhouder, o.c. (n. 38), 'Beschrijvinghe van de Wereltsche Iustitie', 'Eenige uyt-spraecken van de iustitie', 'Iustitie is een gheheel onderhouding van alle gheboden'; *ibid.*, 'Universele Iustitie', 'Dat wy hem sinceerlyck eeren, naer 't voorschryft vande Hemelsche lere, ende sijnen wil in de thien gheboden uytgedruckt'.

130 Zie n. 127.

Afb. 33. Plattegrond van Delft met gesneden lijst naar ontwerp van Dirck Bleyswijck, afkomstig uit de voormalige schepenkamer van het stadhuis te Delft. Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft (foto A. Dingjan).

vormt een passend klassiek exemplaar tegenover de oudtestamentische wet.¹³¹ Dat in Goes alleen deze laatste

wet wordt verbeeld, is opvallend, te meer als we bedenken dat rechtsgeleerden als Grotius al in de 17e

¹³¹ Hier volgen enkele voorbeelden van andere wetten naast de Tien Geboden: op de titelprint van H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 1, staat Justitia met aan haar voeten het Corpus Iuris en de Tien Geboden; in de huidige raadzaal van het stadhuis van Weesp bevinden zich twee dessus-de-portes van de hand van Jacobus Buys (1724-1801) uit 1780; het schilderij boven de toegangsdeur naar de burgerzaal stelt de oudtestamentische

wet voor omringd door Joodse hoogwaardigheidsbekleders en het andere werk verbeeldt het Corpus Iuris omringd door Romeinen; het schoorsteenstuk van Verheyden in het Haagse stadhuis toont Justitia, terwijl een gevleugelde putto met de Tien Geboden aankomt en aan haar voeten het opengeslagen Corpus Iuris is afgebeeld, zie GA 's-Gravenhage, o.c. (n. 57), hs. 392; zie ook H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. 11, 256-257.

eeuw de idee hadden verlaten dat het recht en de wetten van God gegeven zouden zijn.¹³² Als eerste en bekendste van alle geschreven wetten fungeren ze als *pars pro toto* voor geschreven wetten in het algemeen.¹³³ In de beproefde wetten vindt Justitia haar heil: 'in legibus pax et salus', zoals de Aristotelische spreuk luidt op een van de schilderijen van Gerard Hoet in het stadhuis van Zaltbommel (afb. 34).¹³⁴

De tondo met de trofee van de Gerechtigheid tenslotte wijst de rechters erop deze deugd bij de jurisdictie na te streven (zie afb. 32). De relatie tussen deze trofee en die van de tien geboden ligt besloten in het rechtersambt. Daartoe behoort het handhaven van de wetten, alsook van de rechtvaardigheid waarin het doel van de wetten gelegen is.¹³⁵ In de juridische praktijk kwam het dikwijls voor dat de geschreven wet niet voorzag in een bepaalde zaak, waardoor men noodzaak was de Rechtmatigheid als maatstaf te nemen. Bij het nastreven van deze deugd zal men zich vaak gebaseerd hebben op het gewoonterecht en de jurisprudentie van het geval, in casu het ongeschreven recht.

Concluderend kan gezegd worden dat de thematiek behandeld in het stucwerk van de Goese vierschaar meer invalshoeken heeft dan de verslaggever van de Satisfactieherdenking onder woorden weet te brengen. De nadruk ligt hier voornamelijk op de religieuze noties van de rechtspraak en zijn slechts op een abstract niveau op de juridische praktijk van alledag gericht. Zoals het plafond zich uitspant boven het juridische gebeuren, zo overkoepelen deze theocratische beginzelen van de toenmalige rechtsfilosofie de praktische adviezen in de juridische handboeken.

GANGDECORATIE

Burgemeester Van de Spiegel definieerde '... de Regeerkunde (als) de Wetenschap om eene Burgermaat-

Afb. 34. Gerard Hoet, allegorie van de Gerechtigheid, 1711. Stadhuis Zaltbommel (foto A. van Ballegooijen).

schappy te leiden ter verkryging van het Grootste Geluk, ...'.¹³⁶ Dit is een van de vele fraai gelikte intentieverklaringen die in de Republiek over een goede regering de ronde deden. Daarin werden vaak de voorwaarden tot of kwaliteiten van een gelukzalig bestuur opgesomd, die het regentendom een ethisch steuntje in de rug gaven. In een fictieve triomftocht ter ere van de Amsterdamse burgemeester Bicker dichtte Jan Vos deze bestuurder de deugden Gerechtigheid, Voorzichtigheid, Matigheid en Eendrachtigheid toe.¹³⁷ In de stadhuisdecoraties wemelt het van soortgelijke deugden waarmee het stadsbestuur zich gaarne afficheerde. Het Amsterdamse stadhuis spande in Nederland bij deze praal en propaganda de kroon.

In Goes kregen symbolen van goed bestuur een plaats in de gang van het stadhuis. Voor de toenmalige

mel evenals op een navolging ervan in het stadhuis van Tiel door D. van Lith uit 1737, staat de tekst 'In Legibus Pax et Salus'. Op het geschilderde bord in het stadhuis van Bolsward kan men de tekst 'Salus populi suprema lex' vinden.

¹³² P. Gerbenzon en N. E. Algra, o.c. (n. 50), 154-165.

¹³³ Een voorbeeld van de exempelfunctie van de oudtestamentische wet wordt gegeven door J. van den Vondel: 'Hebreeusche Moses heeft de wet van God ontfangen,/Waermede hy naer 't volck van boven wederkeert,/Dat men eerbiedigh groet, en welkomt met verlangen./De vrye Staet luickt op, als 't volck de wetten eert'. *De werken van Vondel o.c.* (n. 18), Vol. VIII, 757.

¹³⁴ Vergelijk K. Fremantle, o.c. 1959 (n. 54), 76-77, n. 2; J. C. Herpel, o.c. (n. 12), 412. Op de allegorie van Hoet in Zaltbom-

¹³⁵ H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 287.

¹³⁶ L. P. van de Spiegel, *Scets der regeerkunde in betrekking tot haare oogmerken en middelen*, Amsterdam 1801, 1.

¹³⁷ *Dichtkunst van Jan Vos. Verzamelt en uytgegeeven door J. v. D.*, Amsterdam 1658, 187.

raadzaal was een kunstmatig portaalje gecreëerd door het plafond van de lange gang te onderbreken met een "dessus sans porte" die in vorm en decoratie gelijk is aan de andere twee dessus-de-portes. Boven de toegangsdeur naar de raadkamer plakte Joseph Soldati een cartouche met daarin een trofee die is samengesteld uit fasces, een speer, een olijftak, een leeuwepelt, een weegschaal, een veldteken en een zwaard (afb. 35). Het veldteken met de letters: S(enatus) P(opulus) Q(ue) G(oesanus) en de fasces zijn zinnebeelden voor de stad en haar bestuur. De weegschaal en het zwaard symboliseren samen het begrip Rechtvaardigheid. De olijftak en de spies moeten in deze context gezien worden als attributen van de vrede.¹³⁸ Over de combinatie van Vrede en Gerechtigheid wordt in psalm 85 gesproken als deze deugden tot heil van het volk hun hechte band met een kus bezegelen. Dit bijbelse motief werd o.a. in 1664 door Ferdinand Bol uitgebeeld op het schoorsteenstuk voor de burgemeesterskamer van het Leidse stadhuis (afb. 36). 'Gerechtigheit Omhelst den Vrê, dies vlien Bedrogh en Valscheit spoedigh', zoals Vondel de noodzaak van dit samengaan aangeeft in een beschrijving van Bols schilderij in zijn gedicht *Op de Geluckige Regeeringe van Leyden*.¹³⁹ Een leeuwepelt, gelieerd als zij is aan de Herculeslegende, is als symbool van morele kracht en dapperheid voor de andere voorwerpen gehangen. Deze Herculisdeugden moest een regent wel bezitten, wilde hij de verleidingen weerstaan die zijn ambt met zich meebracht.

In de opdracht van een van zijn boeken spreekt Van de Spiegel de hoop uit, dat de regering van de Goese burgemeesters '... een voorbeeld moge zyn van Wysheid, Regtvaardigheid en Kloekmoedigheid ...'.¹⁴⁰ Zonder dit citaat direct te betrekken op het stucwerk, verraadt het toch iets van de gedachtenwereld waarin dergelijke uitbeeldingen konden ontstaan. De twee eerstgenoemde deugden werden boven de deur naar de raadkamer tot uitdrukking gebracht. De Wijsheid, voorgesteld door de conventionele attributen van Minerva, kreeg een plaats boven de toegang naar de toren (afb. 37). De intentie waarmee het stadbestuur deze

Afb. 35. Joseph Soldati, dessus-de-porte met attributen van het Bestuur, 1774. Boven de ingang tot de voormalige raadkamer van het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

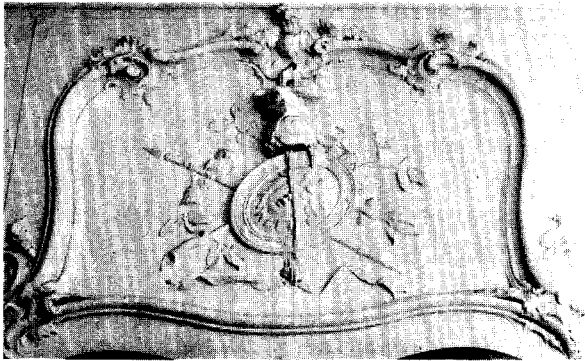
Afb. 36. A. Delfos, tekening van het verloren gegane schilderij van Ferdinand Bol (allegorie van de Gelukkige Regeering van Leiden, 1664) in de voormalige burgemeesterskamer van het stadhuis te Leiden (foto GA Leiden).

¹³⁸ H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 397.

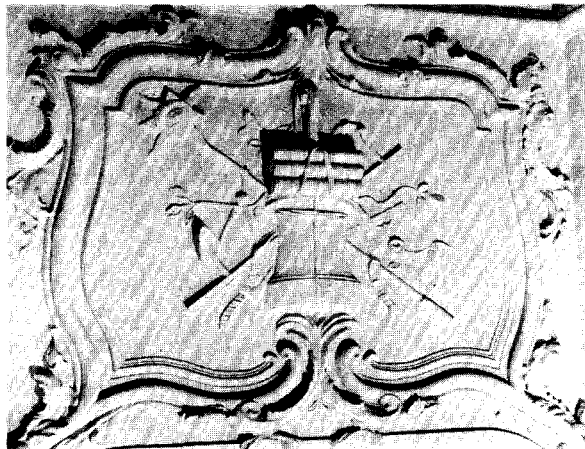
¹³⁹ Zie S. C. Chew, o.c. (n. 49), 69-101. Een ander Nederlands voorbeeld van het thema is het schilderij van Theodoor van Thulden, 'De Vrede en de Gerechtigheid' (1657) in het Noordbrabantse museum. Voor een bespreking van het schilderij van

Ferdinand Bol en Vondels gedicht hierop: A. Blankert, *Ferdinand Bol (1616-1680): een leerling van Rembrandt* (diss. Utrecht, 's-Gravenhage 1976, cat. nr. A 44, 177-179).

¹⁴⁰ L. P. van de Spiegel, o.c. (n. 112) geciteerd uit de opdracht aan de burgemeesters van Goes.

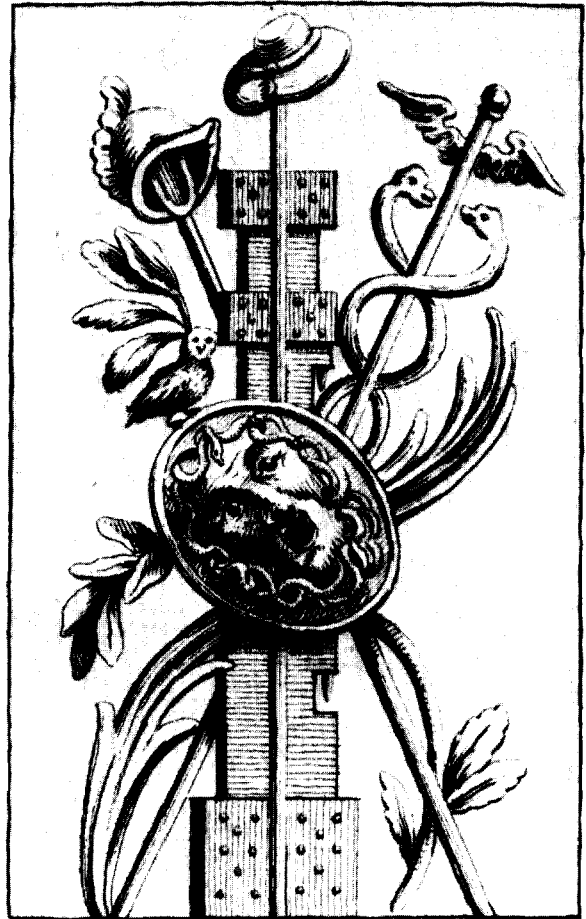
Afb. 37. Joseph Soldati, dessus-de-porte met attributen van de Wijsheid, 1774. Boven de toegang tot het halletje voor de voormalige raadkamer van het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

Afb. 39. Joseph Soldati, dessus-de-porte met attributen van het Goede Bestuur, 1774. Boven de doorgang tot de gang in het stadhuis te Goes (foto AVC, Vrije Universiteit).

laatste trofee deed aanbrengen, wordt waarschijnlijk het best benaderd door de woorden van een contemporaïn exegeet die dezelfde attributen aan de 18e-eeuwse vleugel van het Middelburgse stadhuis uitlegt '... het Schild, Vyl (uil), Speer, en Helm, zinbeelden der Wysheid, vertoonen het wys en voorzigtig beleid, waar door de Burgerstand te Middelburg door een zachte Regeering bestuurd wordt ...' (afb. 38).¹⁴¹ In Goes werd het element wijsheid extra benadrukt door een arend boven op de helm te plaatsen, een motief dat voorkomt bij Ripa's personificatie van Verstand en

141 J. Danc, o.c. (n. 6), vol. v, 532-533.

Afb. 38. Gravure van de geveldecoratie aan de 18e-eeuwse vleugel van het Middelburgse stadhuis met o.a. attributen van de Wijsheid. Uit: *Zeelands Cronyk Almanach*, v 532, 533 (foto Monumentenzorg).

door het geheel te completeren met een eiketak die op de kracht van deze wijsheid duidt.¹⁴²

De trofee boven de gang, opgebouwd uit een stralend oog op een staf, meetinstrumenten, een anker en een basement met daarop drie boeken, stelt de hedendaagse interpretator voor nog grotere problemen (afb. 39). Door zijn merkwaardige combinatie van symbolen blijft het reliëf enigszins raadselachtig. In samenhang met de andere twee cartouches ligt het voor de hand ook in deze laatste een uitbeelding van bestuurlijke kwaliteiten aan te treffen. Het stralend oog op een

142 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. III, 449; voor standvastigheid *ibid.*, vol. I, 243.

staf wordt verklaard als een gepast zinnebeeld voor een gereeder, 'te kennen gevende, dat de macht moet bestiert worden door 't licht des verstants, en door voorzichtigheit'. In de iconografie van de stadhuisversiering duikt het motief in bovengenoemde zin veelvuldig op. Zo beschrijft Vondel in zijn gedicht over het al eerder besproken schilderij van Ferdinand Bol het attribuut als 'den scepter der regeeringe'.¹⁴³ De meetinstrumenten zijn bij Ripa attributen van het 'Oordeel, Bequaemheit om te oordeelen', omdat '... door de zelve niet onvoeglyk de overweging en ook de verkiezing (wordt uitgebeeld), die 't menschlyk verstant behoort te gebruiken, om allerlei dingen te mogen kennen' en '... er van te oordeelen; want hy oordeelt niet recht, die alle werken op eene en de zelve wyze wil afmeeten'.¹⁴⁴ De drie folianten wijzen op het belang van de Wet, zoals in menige allegorie van rechtspraak en bestuur open of dichtgeslagen boeken dat doen. Veelal werden ze door een titel nader gepreciseerd, maar ook zonder aanduiding herkende men een boek als symbool van de wet, zoals blijkt uit de beschrijving van een trofee op de 18e-eeuwse Middelburgse stadhuisgevel waar een boek zonder titel als het *Corpus iuris* wordt beschouwd.¹⁴⁵ Het belang van de wet werd in de Zeeuwse hoofdstad extra benadrukt door de spreuk: 'Lex Reipublicae Conservatio'. In andere allegorieën van bestuur prijkte veelal Aristoteles' gezegde 'in legibus salus', om het belang van de wet te stipuleren.¹⁴⁶ In het Goese reliëf rusten de wetten op een piëdestal, welke laatste met het erachter geplaatste anker qua betekenis in elkaars verlengde liggen als attributen van Zekerheid en Vastheid.¹⁴⁷ Men krijgt aldus de indruk dat het reliëf het bekwaam besturen verbeeldt op basis van verankerde wetten waarin uiteindelijk het behoud van de stad is gelegen.

CONCLUSIE

De morele concepten en juridische axioma's in het Goese decoratieprogramma zijn topoi, die sinds jaar en dag in de stadhuizen van de Republiek in beeld werden gebracht. De uitbeeldingen zijn ontstaan onder supervisie van de stadsdirecteuren Laurens P. van de Spiegel, die sinds 1787 als raadpensionaris een vooraanstaand politicus was in de nadagen van Willem v, en Dignus C. Keetlaer die, gezien de kunstcollectie van de familie, van huis uit een zekere culturele bagage had meegekregen.¹⁴⁸ De rol die Geeraerts hierbij heeft gespeeld, laat zich niet meer reconstrueren. Maar gezien zijn bemoeienissen in Leiden en Zierikzee zal ook hij waarschijnlijk een stem in het kapittel hebben gehad. Aangezwengeld door Van de Spiegel behandelden de genoemde zwagers de verbetering van het stadhuis deskundig en doortastend; zij waren verantwoordelijk voor de bestekken, het dekkingsplan en de aan te zoeken kunstenaars. Wat dit laatste betreft bleven zij dicht bij huis. Men recruteerde de reeds in Middelburg bekende steenhouwer Van Diest en stucadoor Soldati en de in Zeeland al lang befaamde grisailleschilder Geeraerts.

Behalve op de traditionele rechtsiconografie hebben de stadsdirecteuren en kunstenaars zich specifiek gericht op de bovendeurstukken van Gerard Sanders in de 18e-eeuwse schepenkamer van de nabijgelegen provinciehoofdstad Middelburg. Ook heeft men ontegenzeggelijk inspiratie opgedaan bij de uitmonstering van het 17e-eeuwse Amsterdamse stadhuis, dat behalve uit eigen waarneming bekend kon zijn door de gravureseries van Vennekool en Quellien.

Hoe verhouden zich de concepten van het programma in de vierschaar met de rechtspraktijk en de ideeën over recht en gezag die in het laatste kwart van de 18e eeuw golden? In de als trots symbool van de stad fraai

143 Ibid., vol. 1, 199; A. Blankert, o.c. (n. 139) cat.nr. A 44, 177-179. Voor de origine van het symbool zie L. Volkmann, o.c. (n. 95) passim; E. Kirschbaum, o.c. (n. 36), s.v. 'Auge' geeft de religieuze connotaties van het symbool waaruit blijkt dat het oog op een staf voor de allerhoogste heerser God staat en dan in het bijzonder voor de Sapientia Dei.

144 H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 256-257.

145 J. Dane, o.c. (n. 6), vol. v, 532.

146 Zie n. 128.

147 Respectievelijk H. K. Poot, o.c. (n. 67), vol. II, 660-661 en ibid., vol. II, 524.

148 Voor de kunstverzameling van de familie Keetlaer, zie GA Goes, 'Rekening van de boedel van de Heer Meester François Nicolaes Keetlaer, ...', juni 1789, niet geïnventariseerd, f.20v-23r: inventaris van een 40-tal schilderijen, waaronder werken van De Bisschop, Van Deelen, Van Gool, Berchem, Brouwer, Teniers, Steen en van Jacob Jordaens: 'Een capitaal stuk ...; Zoo d'ouden zongen, Zoo pepen de Jonge 1638'. Waarschijnlijk gaat het hier om het exemplaar van Jordaens dat thans in het Paleis voor Schone Kunsten te Antwerpen hangt.

uitgedoste stadhuisen zetelde een regentencoterie, die het met het principe van *ius suum cuique tribuens* vaak niet al te nauw nam.¹⁴⁹ Zo werd de criminele rechtspleging van de Republiek door een anonymus in 1808 somber gekarakteriseerd als '... willekeurig, onzeker en onbillijk', de manier van procederen '... onzeker en aan chicane blootgesteld, langzaam en kostbaar', het civiele recht veelal aan '... strijdige en dwalende regsgeleerde schrijvers' overgelaten, of aan '... onvolledige, veelal onverstaanbare en verouderde statuten en beschreven costumen, die in sommige provinciën, ..., weër vijf- of zesderlei verschillend zijn'.¹⁵⁰ Ook 'verlichte' rechtsgeleerden uit de tweede helft van de 18e eeuw sloegen de rechtspraktijk en -organisatie of onderdelen daarvan aan de paal.¹⁵¹ De hervormingsgezinde Van de Spiegel die weliswaar geen bestrijder van het ancien régime was, klaagt bijvoorbeeld over de kamelevracht van ongeschikte rechten en moeilijk toegankelijke bronnen van wetgeving.¹⁵² Onder invloed van Montesquieu, Rousseau en het natuurrecht van de gezaghebbende Grotius, Puffendorf en Wolff week voor vele juristen de rechtspraktijk té veel van het ideaal af.¹⁵³ Voor de middelen die zij ter verbetering aandroegen werd pas na de val van Willem v de weg geëffend. Tot 1795 zat de geprivilegeerde regentenolichargie op het kussen, waarbij de bestaande juridische organisatie een van de middelen was om de status quo te handhaven. Vertegenwoordigers ervan hielden in de toenmalige rechtszalen vast aan formaliteiten, ceremonieel en beproefde decoratieprogramma's, die de autoriteiten een esthetisch en ethisch steuntje in de rug gaven.¹⁵⁴

Verder is er een duidelijke samenhang tussen de rechtspraktijk en de rechtstaferelen op het niveau van het juridisch ritueel. Zo werd bij de keuze van de the-

matiek van de gerechtigheidsvoorstellingen veelal rekening gehouden met de plaats van de hoogwaardigheidsbekleders, de beklagde en de toeschouwers. Op een meer ideëel niveau stijgen de rechtstaferelen uit boven de heersende rechtstheorieën, omdat het in beeld gebrachte juridische apriori's zijn die zich niet aan tijd of plaats laten binden. De uitgebeelde concepten kenden een eigen ontstaansgeschiedenis en een traditie, die niet synchroon liepen met veranderende opvattingen over recht en gezag, maar in de eerste plaats terugrijpen op antieke juridische axioma's en een uit de late middeleeuwen stammende theocratische visie op het recht. Daardoor was het mogelijk dat het Alziend Oog van God in 1773 nog zo'n opvallende plaats kreeg toegemeten aan het plafond van de Goese vierschaar, lang nadat Hugo de Groot God als enige rechtsbron had afgezworen.

SUMMARY

In 1771 the municipal government of Goes was faced with the task of renovating the dilapidated Gothic townhall. Thus the different buildings got one unified façade. As for the interior the tribunal was the room that received the most lavish adornment. In this article the decoration programme, as it took place during the rebuilding, is gone into, with special attention for the allegorical depiction of justice.

The moral ideas and juridical axioms in the decoration programme at Goes are *topoi* that had been pictured in the townhalls of the Republic since a long time. The images were developed under the supervision of Laurens P. van de Spiegel, Grand Pensionary, and Dignus C. Kectlaer, from a family of art collectors.

149 Vgl. S. J. Fockema Andreae, o.c. (n. 33), m.n. 134-139 en A. Th. van Deursen, *Het kopergeld in de gouden eeuw: volk en overheid*, Assen 1979, 17-23 voor de situatie in de 17e eeuw.

150 Anoniem, 'Eenige berigten nopens de nieuwste Franche en Hollandsche burgerlyke wetten', *Schouburg van In- en Uittlandse Letter- en Huisbondkunde* (1808) deel II, 345-361 en 403-415, citaat op 346. De schets die deze Frans georiënteerde aanhanger van een centralistisch georganiseerd systeem ten beste geeft, wordt gesanctioneerd door de rechtshistoricus J. A. Fruin, 'Het recht en de rechtsbedeling onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden', *Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht: Verslagen en Mededeelingen* (1884-'85), 384-418, 386.

151 Vgl. o.a. J. Ph. de Monté verLoren, 'Geschiedenis van de wetenschap van het strafrecht en strafprocesrecht in de Noordelijke Nederlanden vóór de codificatie', *Geschiedenis der Nederlandse Rechtswetenschap*, vol. I-, Amsterdam 1937-, vol. II, 97-218 en A. J. M. Kunst, *Historische ontwikkeling van het recht*, Zwolle 1967, 122-130.

152 J. A. Fruin, o.c. (n. 150), 385, 394.

153 Vgl. o.a. J. Ph. de Monté verLoren, o.c. (n. 151); W. J. A. Duynstee, 'Geschiedenis van het natuurrecht en de wijsbegeerte van het recht in Nederland', *idem*, 1-92, m.n. 31-65 en P. Gerbenzon en N. E. Algra, o.c. (n. 50), 154-161.

154 S. J. Fockema Andreae, o.c. (n. 33), 106-109, wijst op het belang dat werd gehecht aan ceremonieel en formaliteiten.

Geeraerts will have played a part, too, as he did at Leiden and Zierikzee. Together they acted energetically. They employed artists from the region, the stone-mason Van Diest and the Plasterer Soldati, both well-known in Middelburg and the grisaille painter Geeraerts famous in the whole of Zeeland.

Apart from the traditional iconography of justice the aldermen and the artists drew their inspiration from the work of Gerard Sanders in the 18th-century courtroom of nearby Middelburg (the pieces above the doors) and from the decoration of the 17th-century townhall of Amsterdam.

In the grandly decorated townhalls there often resided a clique of governors that was not free from class-justice and corruption. Although criticized at times they remained in power till 1795. Ceremonial

formalities and well-tested decoration programmes supported them ethically and aesthetically.

There is further a clear connection between the practice and the depiction of justice especially on the level of the judicial ritual. Thus the subjects of the representations were often related to the places of the dignitaries, the accused and the spectators. On a more ideal level the judicial scenes rise above the prevailing juridical theories. They often represent age-old images not bound to time or place. These images had a tradition of their own and did not synchronize with the changing ideas of justice and authority; they went back to ancient juridical axioms and the late-medieval theocratic ideas of justice. Thus the all-seeing eye could still get a prominent place on the ceiling in the tribunal at Goes, long after Hugo de Groot had abjured God as the only source of justice.

TH. A. J. SCHIERE

HET HUIS VUYLCOOP TE SCHALKWIJK (UTRECHT)*

In dit artikel wordt een beschrijving gegeven van het uit de Middeleeuwen daterende Huis Vuylcoop te Schalkwijk. Aan de hand van nog bestaande afbeeldingen wordt geprobeerd een reconstructie te geven van de oorspronkelijke toestand en van de latere verbouwingen. Funderingsonderzoek leverde hiervoor verdere gegevens. De drie verdiepingen, kelder, eerste en tweede verdieping, worden aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen.

Even ten noorden van de bebouwde kom van Schalkwijk staat aan de zuidwestelijke zijde van de Schalkwijkerwetering – kort na 1122 gegraven¹ – het middeleeuwse huis Vuylcoop. Dit huis, dat in plattegrond ca. 9,81 × 7,07 m meet en nog voor een deel omgeven wordt door een restant van de voormalige gracht, wordt onder andere ook wel kortweg aangeduid als ‘de Vuylcoop’.

Met betrekking tot de bouw en de eerste bewoners van het huis Vuylcoop, dat thans nog slechts bestaat uit een sterk vervallen kleine stenen toren, tasten wij voorslagnog geheel in het duister. Vermoed wordt echter dat het huis is gesticht door een lid van het geslacht Van Schalkwijk.² Volgens Van der Aa zou het huis Vuylcoop reeds bekend zijn geweest in 1310;³ de eerste

‘bewijzen’ voor het bestaan treffen we echter pas aan in 1392, wanneer Willem van Vuylcoop er de woensdag na Pinksteren mee wordt beleend.⁴ Onder een van Willems opvolgers zou het huis op 15 februari 1538 door de Staten van Utrecht als riddermatig erkend worden.

Het is tot heden niet mogelijk gebleken om vast te stellen welke van de vele eigenaren van het huis Vuylcoop het meest tot de bouwgeschiedenis ervan hebben bijgedragen. Sinds de eerste vermelding in 1392 is het huis 31 maal in andere handen overgegaan. Van enkele eigenaren, Peter Grauwert en Govert van Voorde, is echter wel bekend dat zij in 1499 respectievelijk 1504 burgemeester van Utrecht waren.

Het huis Vuylcoop is – voor zover ons bekend – voor het eerst afgebeeld in 1640 op een kaart door J. van Diepenem (afb. 1). Eenvoudig als de Vuylcoop waarschijnlijk reeds van begin af aan is geweest, werd het daarop weergegeven als een rechthoekig, door water omgeven, stenen torentje dat afgedekt was met een zadeldak. Het aantal etages was in 1640 – voor zover we op de betreffende kaart mogen afgaan – gelijk aan het huidige: een bovengrondse kelder met daarop twee verdiepingen en een zolder. Van de – inmiddels verdwenen – derde verdieping, die pas uit een ets van C.

* De auteur betuigt zijn dank aan prof. dr. J. G. N. Renaud te Amersfoort, die het onderzoek mogelijk maakte en begeleidde, aan de leden van de Historische Kring ‘Tussen Rijn en Lek’, die hem behulpzaam waren bij het voor het onderzoek noodzakelijke graafwerk, en de heer B. A. Heijman te De Bilt, de eigenaar van het huis Vuylcoop (1975), die zijn toestemming gaf tot het onderzoek. Alle tekeningen bij dit artikel zijn van de hand van de auteur.

1 Vgl. C. Dekker, ‘De dam bij Wijk’, *Nederlands Archievenblad*, 84 nr. 3 (1980), 248-266 en H. van der Linden, *De Cope*, Van Gorcum & Comp. NV, Assen 1955, 184-187.

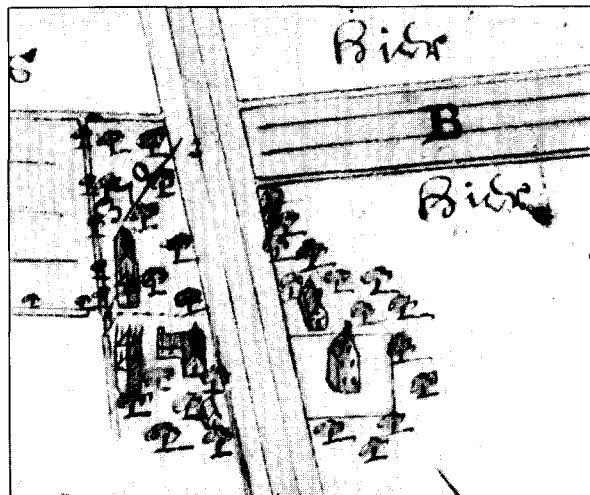
2 Vgl. o.a. E. B. F. F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en Heerlijkheden*, 's-Gravenhage 1912 (deel 2), 273-382.

3 A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Jacobus Noorduyt, Gorinchem 1848 (deel XI), 955.

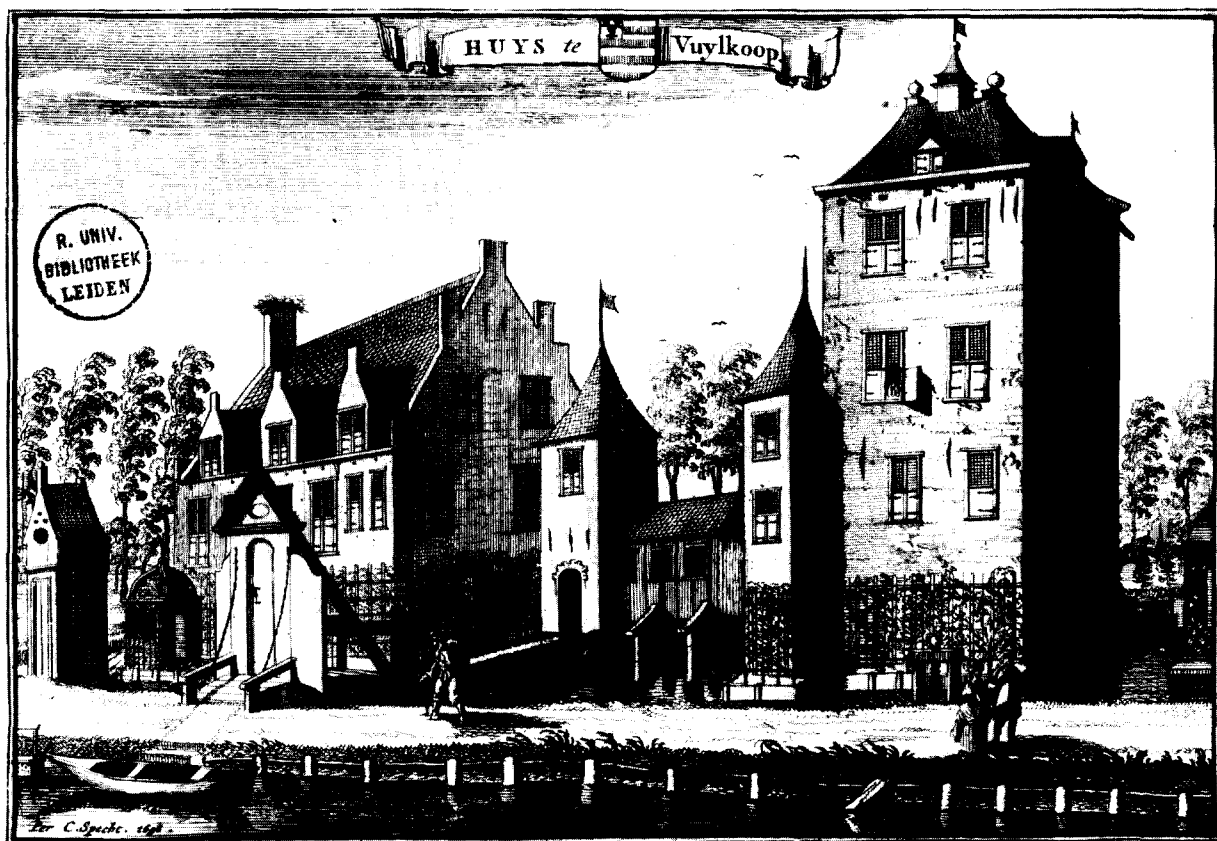
4 Voor een volledige lijst van eigenaren wordt verwezen naar E. B. F. F. Wittert van Hoogland, P. M. Heijmink Liesert en L. M. J. de Keijzer, ‘Ridderhofstad Vuylcoop’, *Tussen Rijn en Lek*, 3 nr. 3 (1969), 7-10.

Specht bekend is (afb. 2), valt op de afbeelding van Van Diepenem niets te bespeuren. Ook kwamen de door Specht aangegeven trap- en poorttorentjes bij Van Diepenem nog niet voor.

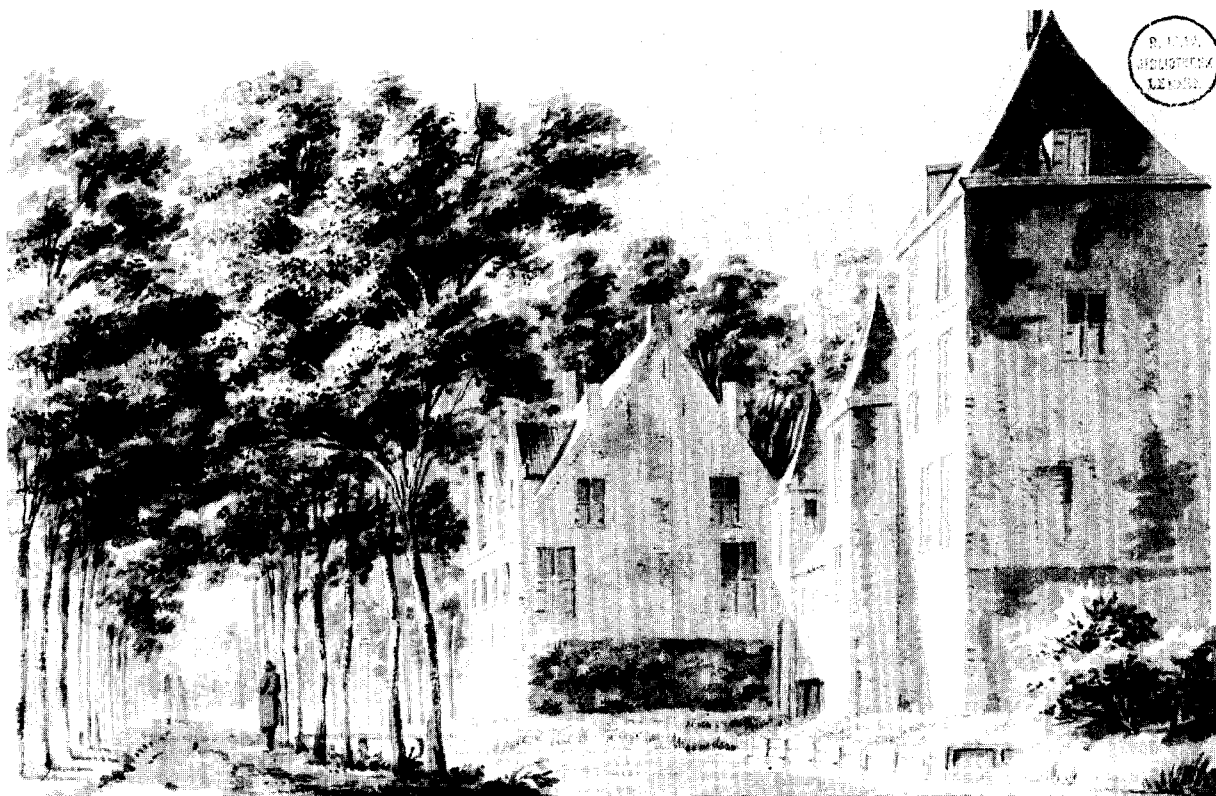
De betrouwbaarheid van de oudste afbeelding is onvoldoende om tot basis te dienen voor een reconstructie van het huis Vuylcoop. Nauwkeuriger dan de afbeelding van Van Diepenem is de prent van Specht, die – zo is uit het onderzoek gebleken – een redelijk beeld geeft van het geheel. Deze blijkt niettemin onbetrouwbaar waar het maten en verhoudingen betreft. In tegenstelling tot de afbeelding van Specht is de tekening van Abraham de Haan uit 1731 een sfeervolle weergave van het huis Vuylcoop (afb. 3), die redelijk overeenstemt met die van Jan de Beijer uit de 1749 (afb. 4).

Afb. 1. Het huis Vuylcoop in 1640 door J. van Diepenem. (Rijksarchief Utrecht, inv. nr. 425, kaart nr. 17; foto Rijksarchief Utrecht).

Afb. 2. Het 'Huys te Vuylkoop' in 1698 door C. Specht in zijn boek *De Riddermatige Huysen en Gesichten in de Provincie van Utrecht*. (UB Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis, inv. nr. P 335* N 267; foto UB Leiden).

Afb. 3. 't huis Vuilkoop' door Abraham de Haan, 1731. (UB Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis, inv. nr. P 312-III N 19; foto UB Leiden).

HET UITWENDIGE VAN HET HUIS VUYLCOOP

Uit de afbeelding van Specht zou kunnen worden afgeleid dat het huis Vuylcoop reeds vóór 1698 gepleisterd was (afb. 2). Grote delen van het pleisterwerk zijn thans echter – met name aan de zuidwestelijke zijde van de toren – verdwenen of zitten los waardoor het bouwwerk een zeer vervallen indruk maakt (afb. 5).

Het verzakken – vooralsnog door onbekende oorzaak – van de westelijke hoek doet het huis in zijn geheel in die richting diagonaalsgewijs overhellen. Specht geeft reeds in 1698 tegen de noordwestelijke zijde van het gebouw iets als een eenvoudige steunbeer aan, die op een bepaald moment door een lichtere is vervangen⁵ (afb. 6). Het lijkt dan ook onjuist om aan te nemen dat de verzakking van recente datum is. In hoeverre deze verzakking ook de oorzaak is van het merk-

5 Steenmaat: $2 \times 10,8 \times 3,8$ cm; 6 lagen: 29,5 cm.

6 Tijdens het onderzoek van de fundering werd een rode leipan,

waardige 'doorbuigen' van de noordoostelijke gevel staat niet vast, te meer daar de zuidwestelijke gevel deze doorbuiging niet vertoont en ook minder uit het lood staat (afb. 7).

Wellicht bij de bouw van de – inmiddels verdwenen – derde verdieping, doch in ieder geval vóór 1698, is het vroegere zadeldak, dat Van Diepenem weergeeft, gewijzigd in een schilddak. Was het zadeldak vermoedelijk nog gedekt met leipannen,⁶ de afbeelding van Specht geeft de indruk dat het nieuwe schilddak was voorzien van leien. Waarschijnlijk in de loop van de 19e eeuw hebben de leien, die in 1772 en 1848 de Vuylcoop nog dekten, op hun beurt plaats moeten maken voor een dekking met Hollandse pannen.

Blijkens de prent van Specht en de tekening van De Haan bevond zich, zowel in 1698 als in 1731, tussen de trap- en poorttorentjes een overdekte houten brug. In

afmetingen $24,4 \times 16,6 \times 1,3-1,6$ cm met een nok van $4 \times 2 \times 1$ cm, in de gedempte gracht aangetroffen.

Afb. 4. 'De Ridder Hoffstad Vuilkop' door Jan de Beijer, 1749. (Koninklijk Huisarchief 's-Gravenhage, Coll. HKH Prinses Juliana, inv. nr. AT/MVC 827; foto Kon. Huisarchief 's-Gravenhage).

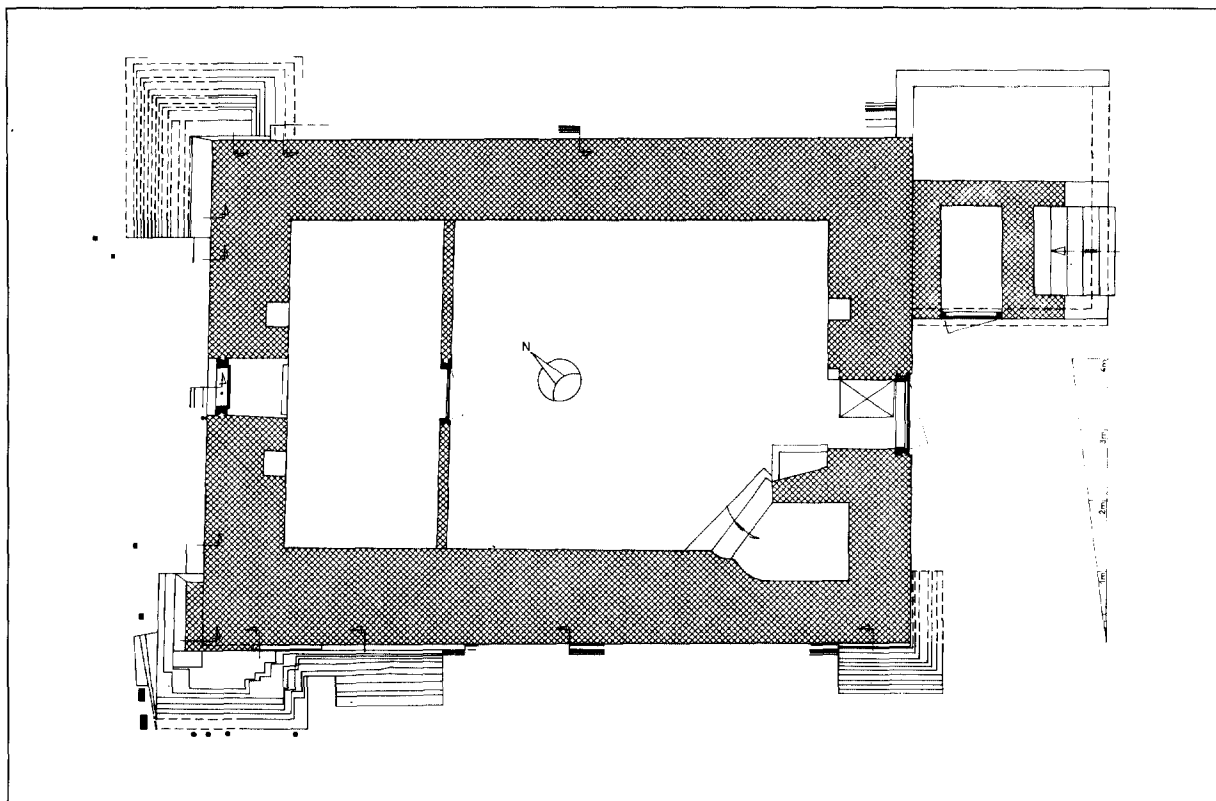
1749 echter, toen De Beijer zijn tekening van 'De Ridder Hoffstad Vuilkop' maakte, was deze brug reeds vervangen door een op jukken rustende houten vlonder met leuning (afb. 4).

FUNDERINGSONDERZOEK

Directe aanleiding tot het onderzoek van de fundering was zowel de scheurvorming in het opgaande muurwerk bij de westelijke hoek als het reeds vermelde in zijn geheel verzakken van die hoek van het huis. Het onderzoek van de westelijke hoek (afb. 6) leverde onderling dusdanig verschillende gegevens op dat het voor een juist beeld noodzakelijk was de gehele hoek, die inmiddels een verzwareing gebleken was, verder te ontgraven. Het resultaat van dit graafwerk leerde on-

◀ Afb. 5. Het huis Vuylcoop in 1980 (foto auteur).

Afb. 6. De fundering van het huis. Schaal 1:100 (tekening auteur).

der andere dat de westelijke hoekverzwaring⁷ onder de grondwaterspiegel is aangelegd op een ca. 70 cm dikke laag puin.⁸ Tevens bleek dat de op de westelijke hoekverzwaring aansluitende geveelfunderingen⁹ veel minder diep, d.w.z. gemiddeld slechts ca. 85 cm onder het maaiveld, zijn aangelegd dan die verzwaring.

De noordelijke hoek van de Vuylcoop leerde dat de daar aanwezige verzwaring¹⁰ regelmatig gemetseld en zwaarder en dieper aangelegd is dan die op de westelijke hoek. De door het onderzoek verkregen gegevens met betrekking tot de oostelijke en de zuidelijke hoek van de Vuylcoop zijn slechts summier. Op de zuidelijke hoek bleek de aanlegbreedte van de puinlaag

ca. 20 cm groter te zijn dan van de erop rustende hoekverzwaring.¹¹ Opmerkelijk is dat de verzwaring van de zuidelijke hoek wel veel lichter, maar niettemin even diep is aangelegd als de westelijke.

Op de oostelijke hoek van de Vuylcoop werd nog een gedeelte aangetroffen van de zonder versnijdingen aangelegde fundering¹² van het traptorentje, dat vermoedelijk na 1640 – doch vóór 1698 – gebouwd is. De noordoostzijde hiervan mat 296 cm. Bovendien werden aan de buitenzijde van de gracht, naast de boerderij, funderingsresten gevonden, vermoedelijk van het vroegere poorttorentje (vgl. afb. 7). De aangetroffen restanten leverden echter een merkwaardig resul-

7 Steenmaat: 31,5 × 14,5-16 × 7,5 cm; 8 lagen: 60 cm.

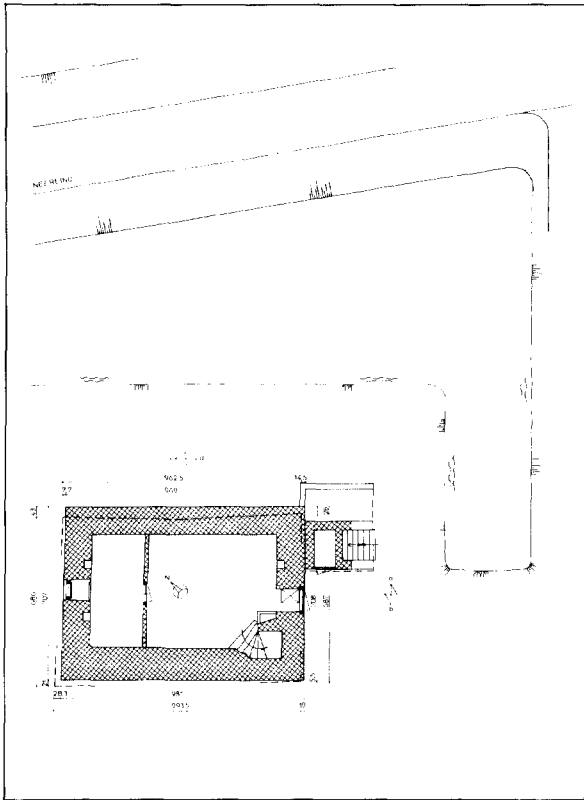
8 De aanlegdiepte van de westelijke en de zuidelijke hoekverzwaring bevond zich op ca. 140 cm onder de keldervloer, terwijl die maat voor de noordelijke hoek 166 cm was.

9 Steenmaat: ? × 15,5 × 7,8 cm.

10 Steenmaat: 29,5 × 14 × 7 cm; 10 lagen: 80 cm.

11 Steenmaat: 29-32 × 14-17 × 7 cm.

12 Steenmaat: 23,2 × 11,3 en 4,5 cm. De aanlegdiepte van deze fundering bevond zich ca. 75 cm onder de keldervloer.

Afb. 7. Plattegrond van de kelder. De stippellijn geeft de verplaatsing van het muurwerk op goothoogte weer (najaar 1975). Schaal 1:150 (tekening auteur).

taat op: in tegenstelling tot wat Specht en De Beijer suggereren bleek dat de breedte van het poorttorentje – de lengte van de nog intact zijnde zuidwestelijke zijde meet slechts 139 cm – aanmerkelijk kleiner is dan van het traptorentje. De tegenstrijdigheid van de genoemde afbeeldingen en de feitelijke gegevens maakt het dus helaas onzeker of de aangetroffen funderingsresten die van het poorttorentje zijn.

Overblijfselen van, naar we mogen aannemen, de vroegere beschoeiing van de slotgracht (vgl. afb. 2 en

3) – variërend van paaltjes met een diameter van ca. 5 cm tot baddings met een doorsnede van 8×20 cm – zijn gevonden langs de zuid- en noordwestelijke gevel van het gebouw (afb. 6). Alle aangetroffen beschoeiingspalen zijn overigens – ongeacht hun doorsnede – vrijwel even diep in de bodem geslagen en reiken met hun punten niet veel verder dan de aanlegdiepte van de hoekverzwaringen.¹³ Deze beschoeiing, alsmede de smalle strook grond die daardoor omsloten werd, is waarschijnlijk echter niet altijd aanwezig geweest. Uit de bodemprofielen blijkt namelijk, dat de funderingen en met name de hoekverzwaringen, gedeeltelijk zijn overspoeld met klei uit de voormalige gracht.¹⁴ De Vuylcoop heeft dus vermoedelijk een bepaalde tijd met de ‘voeten’ in het water gestaan.

DE KELDER

Eertijds bevond zich in de noordwestelijke gevel van het huis Vuylcoop een toegang tot de door een tongewelf overdekte kelder- of beganegrondverdieping.¹⁵ Thans is deze toegang echter gedeeltelijk dichtgezet en is de – geheel gepleisterde – kelder van buitenaf bereikbaar door een deur in de zuidoostelijke zijde (vgl. afb. 7).

De kelder is door een muur¹⁶ in twee ongelijke ruimten verdeeld, waarbij de grootste – aan de zijde van de tegenwoordige ingang – ongeveer twee en een half maal zo lang is als de kleinste. Drie kaarsnissen bevinden zich op geringe hoogte boven de huidige vloer in beide verticale muren van de kelder¹⁷ (afb. 7).

In de zuidelijke hoek van de kelder bevindt zich een – niet uit de bouwtijd van het huis daterende – stenen wenteltrap¹⁸. Hoewel de trap dus niet ‘origineel’ is, bevindt deze zich wel op de plaats waar vroeger mogelijk ook een verbinding met de eerste verdieping heeft bestaan.¹⁹ De voor deze verbinding noodzakelijke

13 De bodem bestaat in de omgeving van de Vuylcoop grotendeels uit zware klei met een zware ondergrond. Vgl. *Het Kromme-Rijnlandschap*, reeks ‘Natuur en Milieu’ nr. 4, Stichting Natuur en Milieu, Amsterdam, 1974.

14 Het puin dat zich op deze door het grachtwater afgezette klei bevindt, is mogelijk afkomstig van de waarschijnlijk vóór 1848 afgebroken derde verdieping.

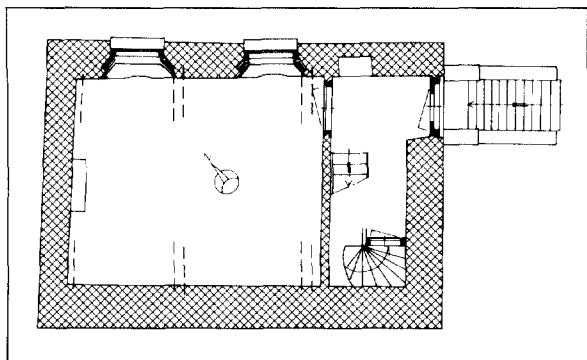
15 De duim van het onderste deurgeheng van deze toegang bevindt zich nog aan de buitenzijde van de gevel.

16 Steenmaat: $29,5 \times 14,3 \times 6,3$ cm.

17 Of deze – niet gescheurde – vloer zich op het originele niveau bevindt is niet bekend.

18 Steenmaat: $22,4 \times 10,8 \times 3,8-4,2$ cm.

19 De op de trap aansluitende buitenmuren lijken namelijk niet ná, doch reeds bij de bouw verjongd te zijn. De doorbreking van het gewelf lijkt slechts van later datum, voor zover deze langer is dan de steunmuur onder de trap.

Afb. 8. Plattegrond van de eerste verdieping. Schaal 1:150 (tekening auteur).

doorbreking van het keldergewelf lijkt oorspronkelijk in plattegrond vrijwel vierkant te zijn geweest, met afmetingen van 100×105 - 125 cm. Dat bij een dergelijke kleine gewelfdoorbreking de bereikbaarheid van de kelder zeer beperkt werd behoeft geen betoog.

Misschien heeft zich oorspronkelijk in deze hoek dan ook geen keldertrap maar een – van de verdieping af bereikbare – waterput bevonden.

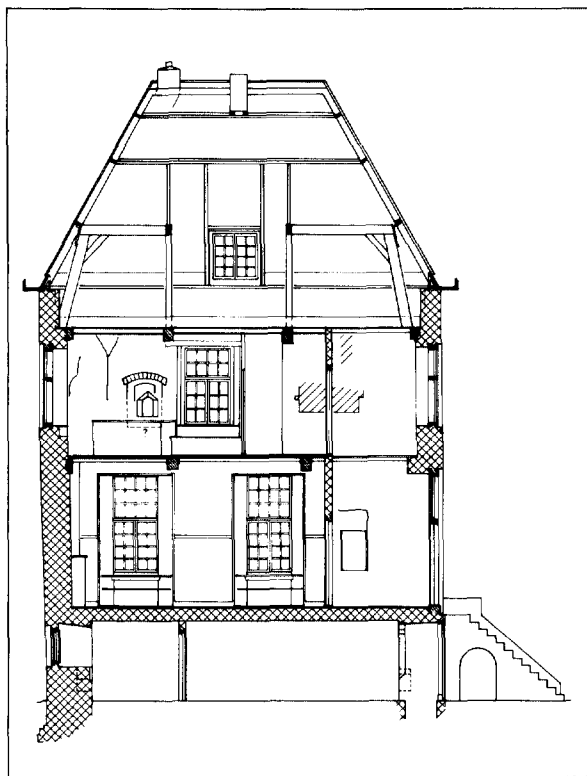
DE EERSTE VERDIEPING

Via een merkwaardige, stijle, stenen buitentrap²⁰ zonder leuning bereiken we de hal op de eerste verdieping (afb. 8). De scheidingmuur tussen hal en woonkamer is pas later aangebracht, hetgeen behalve uit de steenmaat²¹ ook blijkt uit het feit dat deze is opgetrokken op de plavuizen²² waar de vloer mee is belegd. Vergelijking van de diverse afbeeldingen (afb. 2, 4 en 9) leert dat de bouw van de scheidingmuur zeer waarschijnlijk ná 1749 heeft plaatsgevonden en vermoede-

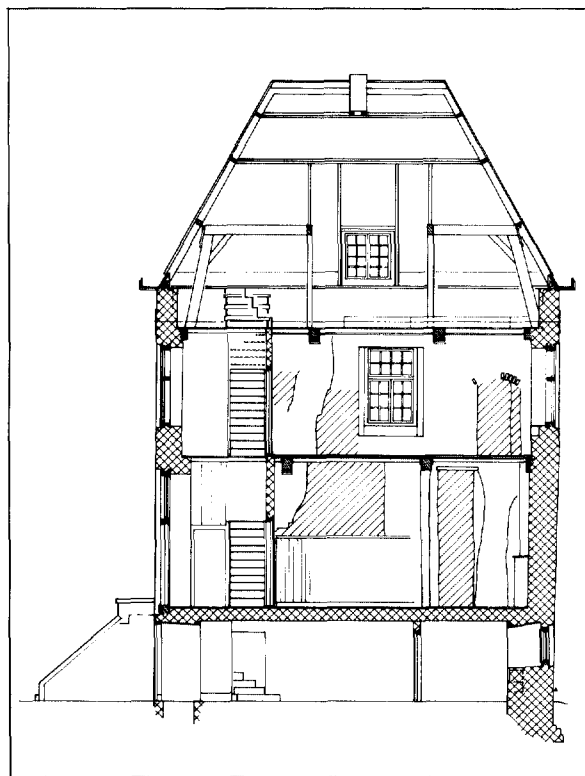
20 Steenmaat: $22,4 \times 10,2 \times 3,8$ cm.

21 Steenmaat: $22,5 \times ? \times 4$ cm; 10 lagen: 51 cm.

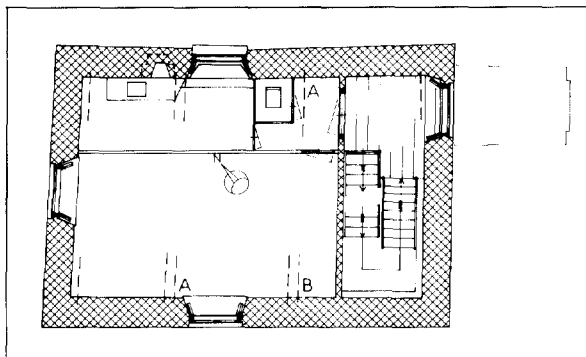
22 Plavuizen, $22,3 \times 22,3 \times ?$ cm.

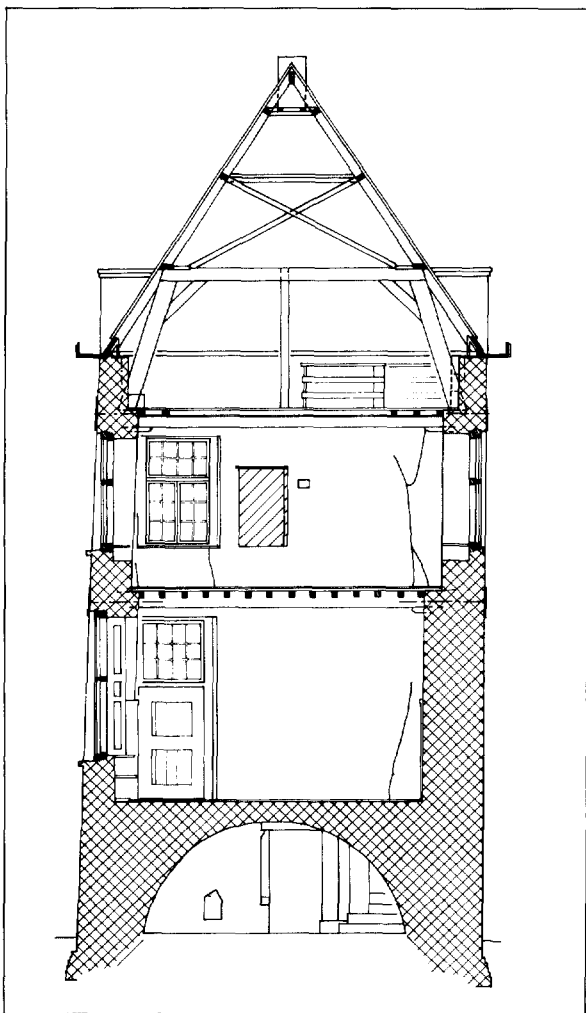
Afb. 9. De binnenzijde van de noordoostelijke gevel. Schaal 1:150 (tekening auteur).

Afb. 10. De binnenzijde van de zuidwestelijke gevel. Schaal 1:150 (tekening auteur).

Afb. 11. Plattegrond van de tweede verdieping. Schaal 1:150 (tekening auteur).

Afb. 12. De binnenzijde van de zuidoostelijke gevel. Schaal 1:150 (tekening auteur).

lijk samenvalt met de sloop – wellicht in de 19e eeuw – van de derde verdieping en het traptorentje.

De vervanging van de vóór 1698 aangebrachte kruiskozijnen door kozijnen met schuiframen²³ valt mogelijk samen met bovengenoemde bouw- en sloopactiviteiten. De zuidwestelijke muur, waarvan geen oude afbeeldingen bekend zijn, blijkt op deze en de volgende verdieping de meeste veranderingen te vertonen. De grootste reparatie in deze muur bevindt zich in de woonkamer direct naast de scheidingsmuur (afb. 10) en strekt zich uit van de lambrizinger waarachter hij waarschijnlijk reeds begint, tot op de tweede verdieping.²⁴ De voor ons wellicht meest interessante inboeting in de lappendeken die deze muur vormt is echter die, welke zich bevindt tussen de balkdragende muurdam en de westelijke hoek van het huis. Deze inboeting is slechts een halve steen dik – erachter bevindt zich een holte – en loopt aan de bovenzijde, ter hoogte van de onderzijde van de moerbalken, tegen een houten latei aan. Ongeveer op dezelfde plaats bevindt zich ook aan de buitenzijde van de gevel een inboeting.²⁵ Deze reparatie begint echter reeds op maaiveldhoogte en zet zich voort tot bijna de hoogte van de bovendorpel van het kozijn op de tweede verdieping, waar hij eindigt tegen de restanten van een rollaag.

DE TWEDE VERDIEPING

Sporen van een vroegere indeling zijn ook op deze verdieping niet (meer) aangetroffen, wel echter restanten van vroegere raamopeningen (afb. 11). De oudste dichtgezette en mogelijk originele raamopening bevindt zich – van binnen uit gezien – ter linkerzijde van het raam in de huidige keuken (afb. 4 en 9). Dit venster, dat een grote binnen- en een kleine buitenopening had, is later dichtgezet. Beide openingen – aan de bovenzijde van een toog²⁶ voorzien – liggen op één verticale as en

23 De vroegst bekende afbeelding daarvan is een foto uit omstreeks 1920 in: A. Loosjes, *Kasteelen, Buitenplaatsen, Tuinen en Parken van Nederland*, Amsterdam 1922, 167.

24 Deze reparatie is uitgevoerd in dezelfde steen als die waaruit de scheidingsmuur bestaat. Zie noot 21.

25 Steenmaat: 24 × 11,3 × 4,8 cm; 10 lagen: 58,5 cm. De inboeting bestaat bovenaan echter weer uit kloostermoppen.

26 De toog van de grootste opening bestaat uit elf kloostermoppen van ? × 16-16,5 × 6,8-7,8 cm.

hebben een breedte van 85 respectievelijk 50 cm. De kleinste opening is aan de buitenzijde van de gevel dichtgezet met een halve steen. Bij het over de volle muurdikte dichtzetten van de raamopening werd een klein – in plattegrond trapeziumvormig – kaarsnisje uitgespaard, dat met een naar achteren aflopend ‘zadeldakje’ was afgedekt.

In de zuidoostelijke muur, werd een opvulling van een vroegere muuropening van ca. 83×136 cm aangetroffen (afb. 12), die een grote overeenkomst vertoont met de zojuist beschreven vroegere raamopening. Wellicht hebben we dus in beide gevallen met raamopeningen van dezelfde soort en uit dezelfde tijd te maken. De binnenzijde van deze zuidoostelijke muur vertoont een dikke pleisterlaag met stukken lei. In de noordoostelijke gevel, ter hoogte van de scheidingsmuur tussen hal en keuken, tekent zich een verdwenen kruiskooslijn duidelijk af.²⁷

In de zuidwestelijke muur zet zich ter linkerzijde van het kozijn de reeds op de eerste verdieping gesignaleerde inboeting voort (afb. 10). Interessanter is in deze muur echter de vroegere doorgang bij de westelijke hoek, die aan de bovenzijde voorzien was van een toog en die oorspronkelijk vrijwel even breed was als de opening schuin daaronder op de eerste verdieping.²⁸ Zowel beide voormalige doorgangen als de schervenconcentratie die op deze hoogte in de voormalige gracht werd gevonden doen vermoeden, dat zich op deze plaats vroeger een gemak tegen de buitenzijde van het huis heeft bevonden.

CONCLUSIE

Aan de hand van de ontginningsgeschiedenis van het gebied waarin het huis Vuylcoop staat, c.q. het jaar waarin de Schalkwijkerwetering werd gegraven, moet met de bouw in ieder geval na 1122 zijn begonnen. De afmetingen en speciaal de dikten van de in de funderin-

gen aangetroffen stenen maken een 12e-eeuwse datering van het huis echter onwaarschijnlijk en doen een bouwtijd vermoeden van omstreeks 1300. Een nadere datering is, gezien de veelheid van baksteenformaten die in dit gebied gebruikt werden zonder een groot aantal vergelijkende gegevens helaas niet mogelijk. Tot heden zijn er geen aanwijzingen dat er vroegere bijgebouwen dan de pas uit 1640 bekende boerderij hebben bestaan (afb. 1).

Alle op het moment beschikbare gegevens in aanmerking genomen mag verondersteld worden dat het huis Vuylcoop in opzet niet meer was dan een kleine stenen toren die, afgezien van het tegen de zuidwestelijke gevel vermoede gemak, geen enkele aanbouw had en qua afmetingen en aantal verdiepingen waarschijnlijk overeenkwam met de huidige situatie. De – inmiddels verdwenen – derde verdieping alsmede de trap- en poorttorentjes waren waarschijnlijk slechts 17e-eeuwse toevoegingen die niet overeenkwamen met de oorspronkelijke opzet van het huis Vuylcoop.

SUMMARY

The mediaeval house ‘Vuylcoop’ is situated just a little north-west of the built-up area of Schalkwijk (in the province of Utrecht) along the Schalkwijk canal.

The bricks found in the foundations prove that the building, which is now highly ruined, has been erected approximately around the year 1300. We find the first written mention of the house in 1392, the year Willem van Vuylcoop was invested with this property. The house was acknowledged to be the seat of a nobleman by the states of Utrecht on the 15th of February 1538. The first representation of the house was in 1640, on a map of J. van Diepenem (ill. 1).

The foundations had to be investigated because the house ‘Vuylcoop’, which used to be surrounded by a moat, was leaning diagonally in western direction and because cracks had appeared in the walls near the western corner (ill. 7). The western and southern angular buttresses have in any case been constructed upon a 70 cm high layer of brick rubbish.

The remains of the previous sheds have been discovered close along the north- and southwestside of the house (ill. 6). The remains of the foundations of the

²⁷ De vroegere raamopening is dichtgezet met stenen van $24 \times ? \times 4,5$ cm; 9 lagen: 48 cm. De uitwendige maten van het kruiskooslijn waren maximaal ca. 145×212 cm; doch bij vergelijking van de diverse afbeeldingen lijkt ca. 120×180 cm waarschijnlijk.

²⁸ De restanten van de toog bestaan uit stenen van $? \times 16,5-17 \times 7$ cm. De inzet onder de toog bestaat uit stenen van $25 \times 13 \times 5,5-6$ cm.

former tower containing the staircase have been found at the eastern corner of the house. Traces of possibly the oldest window type the house has ever possessed have been found at least at one place during the investigation of the façades (ill. 4 and 9). Traces of the windows that had been made before 1698 (ill. 2 and 9) and that had probably been replaced before 1848, have also been found on the inside of the northeastern façade.

The investigation of the foundation as well as of the

façades brought to light that the house, apart from a possible latrine built against the outside of southwestern façade, probably never has had any annexe. Besides the farmhouse that belonged to the house 'Vuylcoop' and which is not discussed in this article, there is no proof of previous presence of other annexes. The third storey that has only been known to be in existence since 1698 (ill. 2) as well as the towers for staircase and gate are probably all 17th-century additions.

KNOB

Nieuws van de Bond en actuele informatie

NOTULEN VAN DE
ALGEMENE
LEDENVERGADERING
GEHOUDEN TIJDENS
DE ZOMEREXCURSIE
IN HOORN
OP 16 JUNI 1984

De voorzitter heet alle aanwezigen (volgens de presentielijst 45 personen) van harte welkom. Vervolgens vraagt hij enkele momenten stilte ter nagedachtenis van enkele KNOB-leden, die ons dit jaar ontvallen zijn: W. Stooker, E. H. Weber, Mw. A. C. F. Vorstius Kruijf-Dames Visser, G. W. van Aardenne, A. G. J. H. Wieërs, Mw. drs. W. Hooijkaas, Mw. W. Langerhuizen.

Jaarrede voorzitter: Dames en Heren, hartelijk welkom in de Oosterkerk in Hoorn, die zoals wij constateren, multifunctioneel wordt gebruikt. Voor de KNOB is 1984 een kroonjaar, we bestaan 85 jaar. Tijdens ons jubileumcongres ben ik hier in mijn jubileumrede uitvoerig op ingegaan. Zonder in herhaling te willen vallen, denk ik toch, dat het zinvol is ook vandaag op dit jubileum even in te moeten gaan. 85 jaar Nederlandse Oudheidkundige Bond, waarvan 25 jaar Koninklijke NOB en daarmee de oudste particuliere organisatie op het terrein van de bestudering en bescherming van de oude en gebouwde omgeving. 85 jaar Oudheidkundige Bond betekent ook inbreng in de wetgeving van de monumentenzorg. In 1901 bepleitte de Bond het belang van een monumentenwet en in 1910 publiceerde de Bond zelfs een voorontwerp van wet. Het heeft overigens, zoals we weten, tot 1961 geduurd, voordat deze in werking trad.

Het was dan ook welhaast vanzelfsprekend dat in 1981 een werkgroep werd ingesteld die een evaluatierapport opstelde over het functioneren van deze wet. Ook de werkgroep, die de tekst van het standaardwerk van E. J. Haslinghuis herziet en aanvult met recente gegevens, zal de werkzaamheden dit jaar voltooien. Een andere activiteit in het jubileumjaar 1984 was de samenstelling van de brochure van de werkgroep monumenteninventarisatie, die tijdens de NCM-studiedag is aangeboden. Op de lustrumprijsvraag hebben wij enkele enthousiaste reacties gehad, die de hoop rechtvaardigen, dat er inzendingen zullen komen. Verder verheugt het mij te kunnen meedelen, dat het deel v van het Repertorium betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst dit jaar verschijnt. Ons past nu reeds een woord van dank aan onze bestuursadviseur mr. P. J. van der Mark, die met jobsgeuld en veel enthousiasme dit werk begeleidt. Dames en Heren, we vieren vandaag nog een lustrum. Dit jaar bestaat ons bureau vijf jaar. Dit betekent tevens het jubileum van onze Marian de Haas, die op maandag en woensdag in het Huis de Pinto resideert en zodoende de KNOB professioneel begeleidt en de ledenservice optimaliseert. Marian, hartelijk gefeliciteerd en bedankt. We komen er in het bestuur nog op terug.

Veel van hetgeen de Bond in zijn 85-jarig bestaan heeft gewild en gedaan heeft, is overgenomen door de overheid en andere instellingen. Dit geeft niet. Allen zijn wij verenigd in de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, waarmee toch het oude ideaal van de Oudheidkundige

Bond, namelijk een overkoepelend orgaan te willen zijn voor plaatselijke oudheidkundige verenigingen, zij het in een eigentijdse vorm, bereikt is. Belangrijker is echter, dat de KNOB in de loop der jaren op welhaast vanzelfsprekende wijze een eigen plaats heeft verworven en behouden; de KNOB blijft zich richten op de wetenschappelijke bestudering van ons erfgoed, zij laat geen mogelijkheid voorbijgaan in te spelen op de nieuwe ontwikkelingen. Werkgroepen zijn actief op allerlei deelgebieden. Ik noem bijvoorbeeld de werkgroep spoorwegmonumenten, die in de loop van 1984 het eindrapport met advies zal uitbrengen. Een nieuw element van de laatste jaren zijn de studiedagen, die van meet af aan een succes zijn geweest. Dames en Heren, dit keer wil ik niet ingaan op de vernieuwingen en veranderingen in de monumentenzorg, zoals het restauratiefonds, de decentralisatie en wat dies meer zij. Eén lichtpuntje is te constateren, namelijk de uitspraak van Minister Brinkman, dat er op monumentenzorg volgend jaar niet verder bezuinigd zal worden.

Dames en Heren, wij zijn bezig met onze zomere excursie, een van de oudste tradities van de KNOB. Clara Engelen wijdt hier in het jubileumnummer van 1934 lyrische passages aan, waarin het wetenschappelijk nut, de gezonde wandelingen, de aangename kout en niet te vergeten de gezellige maaltijden worden bezongen. Op dit punt is er in al die jaren niets veranderd, waaruit blijkt, dat de KNOB rijke en zinvolle tradities koestert. Wat wel veranderd is, is de organisatie. Het pure vrijwilligerswerk van vroeger is nu gedeeltelijk professioneel geworden. Wij zijn ver-

heugd en dankbaar, dat onze secretaresse Marian de Haas het werk van de KNOB begeleidt.

Ik wil mijn openingsrede besluiten met mijn oprechte dank uit te spreken aan allen, die zich de afgelopen 85 jaar voor de Bond hebben ingezet. De subsidiegevers, de Rijksdienst, de redactie van het *Bulletin* niet te vergeten, maar bovenal de leden, die ons zoveel jaren trouw gebleven zijn en door hun enthousiasme een blijvende stimulans voor het bestuur zijn. De KNOB, 85 jaar oud, degelijk van kwaliteit, springlevend en boordevol plannen voor de toekomst. En met deze woorden verklaar ik de ledenvergadering 1984 gaarne voor geopend.

2 Notulen

De notulen van de Algemene Ledenvergadering op 18 februari in Delft (gepubliceerd in *Bulletin* no. 2, 1984) worden ongewijzigd vastgesteld.

3 Ingekomen stukken en mededelingen

Er is een brief gekomen van de heer G. H. F. Valk met het verzoek voortaan weer een toelichting te geven bij het programma over de te bezoeken objecten. De voorzitter geeft als reactie, dat door de organisatoren van de excursie reeds aan zijn wensen voldaan is door het samenstellen van enkele samenvattingen met stadsplattegrondjes, die tijdens de excursie aan de deelnemers zijn of nog worden uitgereikt.

4 Jaarverslag van de secretaris

Het jaarverslag van de secretaris wordt goedgekeurd.

5 Verkiezing nieuwe bestuursleden

De vergadering gaat accoord met het voorstel van het bestuur drs. P. Nijhof te herbenoemen. Ook het voorstel de opvolgers van de heren Snoep en Sarfatij in de komende ledenvergadering van de winterexcursie te benoemen krijgt de goedkeuring van de vergade-

ring. De voorzitter dankt de scheidende bestuursleden voor het vele werk dat zij voor de KNOB hebben verricht.

6 Verkiezing nieuwe redactieleden *Bulletin*

De redactie zoekt nieuwe leden. Namen van de nieuwe redactieleden zullen op de komende wintervergadering bekend worden gemaakt.

7 Excursies 1985

De wintervergadering zal gehouden worden in Rotterdam en de zomerexcursie in Zeeuws Vlaanderen. Bij de leden bestaat – t.a.v. de laatste – een grote voorkeur voor wederom een tweedaagse excursie.

8 Rondvraag

De heer G. H. F. Valk uit zijn verontusting over het teruglopende aantal leden van de Bond. De heer J. v.d. Linden dankt namens alle aanwezigen het bestuur voor de goede organisatie van de excursie en voor alles wat zij in de loop van het jaar gedaan heeft.

9 Sluiting

De voorzitter sluit de vergadering met een woord van dank aan ieder voor zijn/haar aanwezigheid.

JAARVERSLAG VAN DE SECRETARIS OVER 1983

De KNOB heeft in 1983 er wederom blijk van gegeven een levenskrachtige organisatie te zijn met activiteiten op tal van terreinen; voorzien van een beknopte omschrijving zullen de belangrijkste hieronder puntsgewijs genoemd worden.

Excursies

De winterexcursie/vergadering werd op 26 februari gehouden in Nijmegen, waarbij het accent lag op de archeologie van deze stad en de problematiek rondom de Benedenstad. Tijdens de Algemene Ledenvergadering werd de heer A. M. Meyerman benoemd in de

vacature van mevr. drs. I. W. L. Moerman. De zomerexcursie voerde ons op 18 juni naar de Betuwe met als hoofdaandachtspunten Tiel en Zaltbommel en een busrit langs de Linge. Tijdens de Algemene Ledenvergadering in Tiel werden drs. H. Sarfatij en ir. N. C. G. van de Rijt herkozen als bestuurslid. In de plaats van jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich en prof. dr. J. H. F. Bloemers werden respectievelijk benoemd drs. U. F. Hylkema en drs. T. A. S. M. Panhuysen. Tevens werd afscheid genomen van onze penningmeester mr. L. H. A. J. M. Quant. In zijn plaats benoemde de vergadering mr. G. A. A. Conyn.

Studiedagen

De geplande studiedag op 16 december over de decentralisatie in de monumentenzorg kon helaas geen doorgang vinden. De voortdurende onzekerheid van regeringswege ontnam elke zin van het doorgaan van deze bijeenkomst. Ook de poststaking vormde een grote handicap voor een goede organisatie van deze dag.

Bulletin

We kunnen met tevredenheid terugkijken op dit jaar waarin voor het eerst het *Bulletin* bij Bohn, Scheltema & Holkema werd uitgegeven. Het *Bulletin* verscheen vijfmaal en steeds keurig op tijd. Helaas heeft drs. A. G. Schulte zich als eindredacteur moeten terugtrekken, maar gelukkig hebben wij dr. H. A. Tummers bereid gevonden zijn plaats in te nemen.

Repertorium

Dankzij de inspanningen van onze adviseur mr. P. J. van der Mark is de productie van het Repertorium zo ver gevorderd, dat op een uitgave in 1984 gehoopt mag worden.

Werkgroepen

Spoorwegmonumenten: De inventarisatie

zelf is min of meer voltooid en de werkgroep is nu bezig met de sortering van de dia's. Het ligt nog steeds in de bedoeling de werkzaamheden in 1984 af te ronden met het houden van een studiedag.

Monumenteninventarisatiemethodiek: Deze werkgroep is in 1983 samengegaan met de gelijknamige werkgroep van de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers. De werkzaamheden verkeren in een eindstadium en het ziet ernaar uit, dat de brochure op de Nationale Monumentenstudiedag 1984 in Leiden gepresenteerd kan worden.

Financiën

In financieel opzicht was 1983 een goed jaar. De exploitatierekening sloot met een positief saldo van f 4.591,56. Het ledental vertoont helaas een kleine teruggang. Wil 1984 weer een goed financieel jaar worden, dan zullen er meer nieuwe leden bij moeten komen.

Bureau

Op het bureau hebben geen veranderingen plaatsgevonden. Het bureau is zoals altijd op maandag en woensdag geopend.

VERSLAG VAN DE ZOMEREXCURSIE, GEHOUDEN OP 15 EN 16 JUNI IN WEST-FRIESLAND

Tegen 10 uur verzamelden zich zo'n 80 leden van de Bond op het station in Hoorn. Met een kleine vertraging vertrok de stroomtram richting Medemblik. Tijdens de rit, die ca. één uur duurde, kreeg men uitleg van een van de vrijwilligers van de Stichting sbs en werd koffie geserveerd. Na aankomst van de trein spoedde iedereen zich naar Kasteel Medemblik (abusievelijk dikwijls Radboud genoemd), waar eerst bij wijze van inleiding een diaklankbeeld vertoond werd en waarna een ie-

der de gelegenheid kreeg om het kasteel te bezichtigen.

Iedereen was gelukkig op tijd voor het vertrek van de boot naar Enkhuzen. Tijdens de boottocht werd de lunch genoten. Ondanks het feit, dat het IJsselmeer niet spiegelglad was, werd aan het laatste geen afbreuk gedaan. In het Buitenmuseum van het Zuiderzeemuseum werden we namens de – jammergenoeg verhinderde – directeur ontvangen door de heer P. van Mill van de afdeling Voorlichting, die vervolgens in de filmzaal een exposé gaf over de historie en het ontstaan van dit museum en een overzicht van de plannen voor de toekomst verstrekke, dit alles verlucht met een reeks dia's. Daarna werd er in een aantal groepen een rondwandeling gemaakt over het terrein o.l.v. gidsen van het museum. Hoewel de tijd voor deze rondtocht aan de korte kant was heeft iedereen toch een goede indruk kunnen krijgen van dit bijzondere museum.

Om 16.45 uur verzamelde iedereen zich weer bij het stadhuis, waar Burgemeester D. J. Krajenbrink de KNOB-leden toesprak en een verfrissing aanbod. Vervolgens konden enkele ruimten van dit fraaie, onlangs gerestaureerde, stadhuis bezichtigd worden. Dit programmapunt vormde het einde van het officiële gedeelte van de eerste dag. Een klein gedeelte van de deelnemers aanvaardde de terugreis, een ander gedeelte (50 in getal) ging terug naar Hoorn om 's avonds nog deel te nemen aan het diner in de Bontekoetaverne. Met het uitzicht over het gezellige haventje van Hoorn kon men genieten van een heerlijk diner, waarvan vis de hoofdschotel vormde. Tijdens het diner ging men met een zakje rond, waarin men een duit kon doen, ter gelegenheid van het feit, dat mev. De Haas haar eerste lustrum bij de KNOB vierde. Zij was zeer geroerd door deze geste en beloofde dat dit geld zeker een goede bestemming zou krijgen.

De volgende morgen kwamen de excursiedeelnemers bijeen in de mooi gerestaureerde Oosterkerk voor de Algemene Ledenvergadering. De vergadering verliep vlot, zodat ieder weer op tijd present was bij het Westfries Museum, waar de heer De Jong een inleiding hield over de geschiedenis van het museum en vervolgens in enkele zalen nog een bijzondere uitleg gaf. Na het bezoek aan dit museum vertrok het gezelschap in een bus naar Blokker, waar in de 'Nadorst' een Westfries koffietafel geserveerd werd. Na al dit heerlijk reed de bus door naar Twisk, waar mev. Ch. Abma in de kerk een uiteenzetting gaf over de historie van het dorp en de geschiedenis van de kerk. Aan de hand van een beschrijving kon men op eigen gelegenheid door het dorp wandelen. De oudste boerderij (oorspronkelijk 1500, verbouwd 1715) stond speciaal voor ons open.

Als slot van de excursie werd het stoommuseum 'De vier Noorderkogen' bezichtigd, dat nog niet officieel geopend was voor het publiek, maar wel al door ons bezichtigd kon worden. Men was druk bezig met de voorbereidingen voor de opening. Enkele enthousiaste medewerkers van het museum stonden bij de machines klaar om uitleg te geven. Om 16.30 uur werden de deelnemers weer afgezet bij het station in Hoorn en keerde ieder weer huiswaarts.

BOEKAANKONDIGINGEN

HAARLEMMERHOUT 400 JAAR

Deze zomer werd in Haarlem het 400-jarig bestaan van de Haarlemmerhout gevierd. Bij het Spaanse beleg in 1572/73 werd het oude stadsbos met de grond gelijk gemaakt, opdat de vijand de stad goed in de gaten kon houden. In 1584 werd met de herbeplanting begonnen, waarvan de laatste fase pas in

de tweede helft van de 18e eeuw werd voltooid.

Dit voor Nederland unieke stadsbos werd vervolgens door de bekende tuinarchitecten Michaël, Zocher en Springer naar de mode van die tijd veranderd en aangepast. En nog steeds is het bos in 'beweging', met behoud van het oude en met oog voor het nieuwe. Als trekpleister voor recreanten en tweedehuisbezitters heeft het bos door de eeuwen heen een grote rol gespeeld. Lodewijk Napoleon liet er zijn sporen achter, evenals Hildebrand in de Camera Obscura en Laurens Janszoon Coster, die er volgens sommigen de boekdrukkunst uitvond.

Ter gelegenheid van dit vierde eeuwfeest werd een overzichtstentoonstelling georganiseerd en een boek uitgegeven. Zeven auteurs behandelen in dit boek verschillende aspecten van de veelzijdige Haarlemmerhout. J. J. Temminck, gemeente-archivaris, geeft als inleider een historisch overzicht van vóór het Spaanse beleg, over de aanplant, het onderhoud en de houtvesters. Ook wordt stilgestaan bij het gebruik van de Hout door de eeuwen heen. W. Vogel, leraar Nederlands aan het Triniteitslyceum te Haarlem, schrijft over de Hout in de literatuur, van Karel van Mander en Pieter Langendijk, Adriaan Loosjes en Frederik van Eeden, Lodewijk van Deyssel en Arthur van Schendel, Doeschka Meijzing en Harry Mulisch. Ruim 120 citaten worden in dit hoofdstuk behandeld. N. Brink, landschapsarchitect bij de gemeente Haarlem, staat uitvoerig stil bij de stijlveranderingen en hun ontwerpers, terwijl ook aandacht wordt besteed aan de huidige flora en fauna in de Hout. P. van den Brink en J. H. Grabandt-Pleging geven een historisch overzicht van de kroegen- en logementconcentraties in en rond de Hout. Bijna 20 van deze etablissementen op Haarlems en Heemsteeds grondgebied hebben in de loop der eeuwen

passanten en recreanten gelaafd. Uitgebreid archiefonderzoek heeft ook vele wetenswaardigheden over de eigenaren en tappers aan het licht gebracht. Aan de hand van oude reisverslagen wordt tevens een overzicht gegeven hoe de reiziger tegen deze gelegenheden en de Hout in het bijzonder aankeek.

B. Sliggers, voorzitter van de Historische Werkgroep Haarlem, behandelt de buitenplaatsen tussen het Zuider Buiten Spaarne en de Haarlemmerhout. Deze smalle gordel was sinds het midden van de 17e eeuw bijzonder in trek bij de gefortuneerde Amsterdamse en Haarlemse kooplieden, die er hun buitenplaatsen en buitenverblijfsjes lieten bouwen, vaak voorzien van uitbundige tuinen. Achttien van deze buitenverblijven worden één voor één behandeld. De overeenkomsten met de monumentale landhuizen langs de Vecht zijn verrassend te noemen. J. Dekker, stedenbouwkundige bij Openbare Werken Haarlem, heeft zich in de verstedelijking van de Hout verdiept. Naast een historisch overzicht van de huizenconcentraties en buurtschappen ten zuiden van de stad, worden de 19e-eeuwse verkavelingen van buitenplaatsen en de nieuwbouwprojecten behandeld. Uitvoerige informatie vindt men over het Hazepatersveld, het Florapark en het Frederikspark, het Haarlemmerhoutpark en het Bos en Vaartkwartier.

J. J. Temminck e.a., Haarlemmerhout 400 jaar – 'Mooier is de wereld nergens'. Schuyt & Co C.V., Haarlem 1984, 176 pp., 166 ill., f 45,-.

LANDGOEDEREN VAN ZUID-KENNEMERLAND

De discussie die rond 1975 ontstond over de toekomst van de landgoederen van Zuid-Kennemerland resulteerde in een opdracht van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM) aan mevrouw drs. L.

H. Albers een rapport op te stellen met een inventarisatie en een beknopte beschrijving van de geschiedenis van deze landgoederen. Er bestond ongerustheid over de zorgwekkende toestand waarin vele landgoederen en buitenplaatsen zich bevonden. Er bleek dan ook grote behoefte te bestaan aan meer inzicht in de cultuurhistorische waarde van de landgoederen van Zuid-Kennemerland en aan een overzicht van de mogelijke bedreigingen en problemen die zich bij het behoud van deze buitenplaatsen zouden voordoen. Hoewel dit gedegen en ruim geïllustreerde rapport alleen betrekking heeft op de landgoederen van Zuid-Kennemerland, een gebied dat een goed overzicht geeft van de ontwikkeling van de Nederlandse tuinarchitectuur, is deze inventarisatie van landelijk belang als bijdrage in de discussie over het behoud van de Nederlandse buitenplaatsen.

L. H. Albers, Landgoederen van Zuid-Kennemerland. Inventarisatie en beschrijving van cultuurhistorische aspecten van tuinen, parken en bossen, NCM, Amsterdam 1984, 142 p., rijk geïll., f 29,50. Het boek is verkrijgbaar bij een aantal plaatselijke boekhandels en bij de NCM te Amsterdam, telefoon 030-277706.

REGIONAAL-HISTORISCHE BIBLIOGRAFIE VAN HOLLAND, 1981-1982

Als deel 14 in de reeks *Hollandse Studiën* verschijnt de regionaal-historische bibliografie. Tot 1980 verscheen deze bibliografie in jaarlijkse afleveringen in het tijdschrift *Holland*. Wegens de grote toename van het aantal publikaties is dat niet meer mogelijk. Voor het eerst zijn nu alle boeken en tijdschriftartikelen betreffende dorpen, steden en streken in Noord- en Zuid-Holland over drie jaar in een aparte publikatie bijeengebracht, zodat een handig naslagwerk ontstaan is voor geïnteresseerden in de

geschiedenis van een bepaalde streek of plaats.

Eerder verschenen delen in de reeks zijn: deel 9 een bundel historisch-demografische artikelen betreffende Amsterdam en de Zaanstreek door dr. S. Hart, deel 10 een monografie over de oudste bedelordekloosters in Holland en Zeeland, door dr. P. A. Henderiks, deel 11 een studie van Henk Schoorl over het voormalige Waddeneiland Callantsoog, deel 12 een boekje over het middeleeuwse sluizencomplex te Katwijk en de in zee verzonken Brittenburg, deel 13 een bundel met artikelen over een middeleeuwse stenen kamer in Hendrik Ido Ambacht, de vorming van polders in Delfland, het ontstaan van het waterschap Amstelland, de koopman Willem Eggert in dienst van de graaf van Holland en porselein- en zilverfabricage te Weesp.

Jan Alleblas, Regionaal-historische bibliografie van Holland, 1980-1982; met een overzicht van archiefinventarissen door T. N. Schelbaas. Dordrecht, 1984. Hollandse Studiën, 14.

HET KASTEEL VOORST

Van 22 februari tot 8 april 1982 vond een opgraving plaats op het terrein van het verdwenen kasteel Voorst bij Zwolle. In 1983 kwam in verband hiermee een boek uit, waarin tien auteurs langere of kortere bijdragen hebben geleverd met betrekking tot de verschillende aspecten van de geschiedenis van de burcht en over de opgravingsresultaten.

In 'Castellologie in Overijssel' geeft J. G. N. Renaud een overzicht van datgene wat onderzocht en gepubliceerd is over de middeleeuwse kastelen in die provincie, met – uiteraard – extra aandacht voor de Voorst. De opgraver, A. D. Verlinde, vervolgt met 'Het kasteel Voorst, opgravingsplattegrond en reconstructies'. Doordat er bepaald geen

totale opgraving heeft plaatsgehad en door de grondige steenoverrijen uit de voorgaande eeuwen zijn de reconstructies nogal hypothetisch gebleven. Dit is ook merkbaar in het volgende door Verlinde geschreven hoofdstuk 'Vondsten uit de Voorst'. Niet dat er geen interessante tot zeer boeiende vondsten gedaan zijn – integendeel! —, maar gevolgtrekkingen over bijvoorbeeld het gebruikte huisraad zijn nauwelijks te maken, omdat de omgeving van de keuken(s) en latrine(s) kennelijk niet aangesneden is. Het vrijwel ontbreken van kookgerei spreekt wat dat betreft boekdelen. Het zeldzame zwaard en de barnstenen kralen naast nog allerlei andere interessante vondsten, maken dit hoofdstuk zeer de moeite waard, niet in de laatste plaats door de scherpe afsluitdatum door de sloop en het dichten van de grachten in 1362.

De bij de sloop in 1362 vrijgekomen bouwmaterialen zullen voor een groot deel hergebruikt zijn, maar wat er nog van teruggevonden is, wordt onder de titel 'Houten en ijzeren bouwfragmenten van de Voorst' door D. J. de Vries beschreven. Daarbij krijgt de door de Kampenaren in 1362 meegenomen deur, die nu in het Raadhuis aldaar aanwezig is, extra aandacht. O. Goubitz beschrijft 'De ledervondsten en de klomp van de Voorst'. Deze klomp hoort tot de oudst bekende exemplaren van dit schoeisel. De lengte van de titel van de bijdrage van S. Y. Vons-Comis 'Een veertiende-eeuwse textielsnipper uit het kasteel Voorst te Westenholtte (gem. Zwolle)' is omgekeerd evenredig met die van het artikel zelf; het gaat over een stukje wollen weefsel.

In de bijdrage van H. M. Zijlstra-Zweens 'Een stad in 't geweer, Deventers aandeel in de oorlog van 1362' wordt op grond van het zeer rijke Deventer archiefmateriaal een levendig beeld geschetst van 'wat het in de 14e eeuw voor een stad betekende haar landsheer met mannen en materiaal bij

te staan tegen een gemeenschappelijke vijand'. A. G. van Beek behandelt 'De middeleeuwse pijlpunten gevonden bij het kasteel Voorst'. Het is een doorwrocht verhaal, dat zich behalve met de pijlen zelf, ook bezighoudt met het boogschieten in het algemeen. G. F. IJzereef schreef 'Gegeten en verdrongen ... Een onderzoek naar de dierlijke resten van de Voorst'. Net als bij de behandeling van de andere vondsten moet hier opgepast worden met het trekken van vèrgaande conclusies, omdat een aantal, juist voor dit onderwerp belangrijke plaatsen in het kasteel, niet aangesneden zijn. 'Aan de vruchten kent men de ... Voorst. Botanisch onderzoek bij de opgraving' is de titel van de bijdrage van V. T. van Vilsteren. Meer dan 100 plantensoorten, zowel gekweekte als wilde, zijn gedetermineerd. Het ontbreken van appel en peer en het weinig voorkomen van andere vruchten met goed houdbare pitten (pruim, kers), is wellicht weer het gevolg van het missen van het keuken- en/of latrinegebied bij het onderzoek. Het laatste artikel is van de hand van R. van Beek en heet 'Burcht en bezit'.

Het kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burcht. Deel 36 van Werken van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Zwolle 1983. 160 p. Prijs f 20,90.

TENTOONSTELLINGEN

WILLEM VAN ORANJE OM VRIJHEID VAN GEWETEN

Deze tentoonstelling behandelt de ideeënwereld die aan het einde van de 16e eeuw in belangrijke mate vorm gaf aan de verzoeningspolitiek van Willem van Oranje. De beginselen van verdraagzaamheid en zelfbeschikkingsrecht zijn in die tijd belangrijke thema's geweest. Een kring van humanisten, allen direct of indirect verbonden met

Willem van Oranje, gaf in geschrifte en ook in beeld gestalte aan deze idealen. De, soms monumentale, kunstwerken die deze ideeën moesten uitdragen, zijn in de tentoonstelling opgenomen, waaronder drie van de aan Catharina de Medici geschonken Valois-tapijten. Maar ook schilderijen, prenten, tekeningen, handschriften en zeldzame boeken zullen te zien zijn. Aan de onverdraagzaamheid van beide kanten (katholieken en protestanten) wordt eveneens aandacht besteed. Het thema van deze tentoonstelling zal de twintigste-eeuwse bezoeker nieuwe aspecten doen ontdekken van befaamde tradities.

Rijksmuseum, Stadbouderskade 42, Amsterdam. 28 september t/m 9 december 1984, dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon- en feestdagen 13-17 uur, maandag gesloten.

FRIES AARDEWERKMUSEUM 'DE WAAG'

In Makkum is het Fries Aardewerkmuseum 'De Waag', dat sinds 1973 was gesloten, weer geopend. De inmiddels sterk uitgegroeide collectie tinglazuur-aardewerk en tegels is te zien in het daartoe ingerichte waaggebouw uit 1696.

Fries Aardewerkmuseum 'De Waag', Makkum, tel. 05158-1422 en 1349. 1 mei t/m 15 september en paas- en berfsvakantie, 10-17 uur. Buiten het seizoen op afspraak te bezichtigen.

HET GOUD DER THRACIËRS EN SCHLIEMANN'S TROJE

Museum Boymans-van Beuningen organiseert een tentoonstelling, waarin de hoogtepunten van de goudsmeedkunst der Thraciërs centraal staan. Deze beslaat een periode van, globaal genomen, 3500 v. Chr. tot 500 n. Chr., dus zo'n 4000 jaren. In de presentatie

van gouden objecten is de tentoonstelling uniek. In deze vorm is zij nog niet eerder vertoond en zal dat ook nooit meer worden. Het geheel is namelijk samengesteld uit vier afzonderlijke tentoonstellingen: 1 een schitterende selectie uit de rijkste graven van Varna (Bulgarije) met hun immense hoeveelheid gouden grafgiften, 2 een overzicht van Heinrich Schliemann's vondsten uit Troje met corresponderende tegenhangers daarvan in Thracië, 3 prehistorische en historische goudschatten van de Thraciërs en 4 vondsten, afkomstig van de nederzettingen van Dyadovo in Bulgarije, waar een Bulgaars-Nederlandse opgraving plaatsvindt.

Doel van de tentoonstelling is het Nederlandse publiek kennis te laten maken met een tot dusver hier te lande onbekende cultuur, die van de Thraciërs. Deze Thraciërs waren een volk, volgens Herodotus het grootste na de Indiërs, dat van ongeveer 3200 v. Chr. tot 600 n. Chr. op de Balkan en in West-Anatolië leefde en dat behoorde tot de taalgroep van het zogenaamde Indo-Europees, waarvan ook talen als Grieks, Latijn, Keltisch en Germaans afstammen. Door antieke auteurs worden zij afgeschilderd als groot van gestalte, blauwogig en roodharig. Rond 3500 v. Chr. trokken groepen veeteelt-nomaden vanuit de Zuidrussische steppen de Balkan binnen en vermengden zich met de dragers van culturen, die gekenmerkt worden door een hoog ontwikkelde landbouw en door een religie, waarin de verering van vrouwelijke godheden centraal staat. Dit assimilatieproces zien we weerspiegeld in de graven van Varna, waarin inheemse vrouwen nog in de traditionele zijligging met opgetrokken knieën werden begraven en godinnebeeldjes in het graf meekregen, terwijl mannelijke nieuwkomers languit op hun rug liggen te midden van hun tekenen van waardigheid als scepters en staven van goud en platina, dat alleen in de step-

pen wordt aangetroffen. Vanaf 3200 begint een nieuwe cultuurfase met de aanvang van de bronstijd: de steppeelementen hadden de overhand gekregen in de huisbouw, in de vervaardiging van aardewerk, gereedschap en wapens. Ommuurde nederzettingen op heuvels werden aangelegd: die van Ezero en Dyadovo in Bulgarije al meteen rond 3200 v. Chr., die van Troje, dat dezelfde cultuur vertoont, iets later, ongeveer 3000 v. Chr. Het fascinerende aan de Thracische cultuur is, dat deze zich daarna geleidelijk verder ontwikkelde uit deze vroegste fase zonder duidelijke breuk in de materiële resten, m.a.w. een grote continuïteit vertoont, ook op de overgang van Bronstijd naar IJzertijd, die omstreeks 1050 v. Chr. gedateerd kan worden.

Dit evolutionaire ontwikkelingsproces is goed te volgen aan de hand van de chronologische indeling van de kunstobjecten op de tentoonstelling zelf. In Troje en in kustplaatsen van Europees Thracië duikt in de late bronstijd geïmporteerd Myceens aardewerk op, dat wijst op handelscontacten tussen Thraciërs en Myceners. In de IJzertijd werden aan de Thracische kusten van de Aegeïsche en Zwarte Zee Griekse handelskolonies gesticht, vandaaruit langzaam aan de hellenisering van het Thracische achterland op gang kwam. Op de tentoonstelling wordt dit proces zichtbaar in de gouden sieraden van vooral de 5e en 4e eeuw v. Chr. Opvallend is evenwel dat de eigen karakteristiek Thracische tradities gehandhaafd blijven, b.v. in de vormen en versieringsmotieven van het gouden vaatwerk: alleen de meer geavanceerde technieken van de Grieken werden overgenomen. Vergeleken met de Griekse cultuur behield de Thracische ook in de historische tijd haar archaische trekken: geen antieke stadsvorming valt waar te nemen. De 4e-eeuwse hoofdstad Seuthopolis vertoont het karakter van een Myceense burcht met

een ommuring, waarbinnen een tempel ligt, in het vlakbij gelegen Kazanlak is een 4e-eeuws koepelgraf van Myceens type gevonden. Aan het hoofd van de Thraciërs stond ook in historische tijd nog een koning, wiens macht gesanctioneerd werd door zijn heilig huwelijk met een, ook in die periode, nog steeds zeer belangrijk geachte godin. De koning verdeelde zijn gebied onder de aristocratie van leenheren; zij leefden van de opbrengsten van veeteelt en landbouw, die zij als schatting hieven van de plattelandsbevolking, waaruit de koning tevens zijn soldaten recruteerde. Kortom, we worden geconfronteerd met een samenleving, die we uit Homerus' Ilias en Odyssee hebben leren kennen en die in niets lijkt op die van de gelijktijdige Griekse stadsstaten. Noch de verovering van Thracië door Philippus van Macedonië rond 350 v. Chr., noch die door de Romeinen omstreeks het begin van onze jaartelling, heeft een einde kunnen maken aan de Thracische cultuur zoals die buiten Griekse kolonies en Romeinse steden bleef voortleven in de materiële overblijfselen en in de religie. Pas de invallen van de Slaven rond 600 n. Chr. hebben een einde gemaakt aan de Thracische cultuur: de laatste Thraciërs gingen op in de nieuwe bevolking van Slavische stammen, die net als de voorouders van de Thraciërs omstreeks 3500 v. Chr. gedaan hadden, vanuit het Noorden de Donau overstaken en de Balkan binnentrokken. Ook de nederzetting van Dyadovo, in de tijd van Justinianus een versterkt Byzantijns fort, werd rond 600 n. Chr. verwoest en verlaten. Het tentoongestelde materiaal uit deze woonheuvel beslaat de gehele periode van 3500 v. Chr. tot 600 n. Chr. In deze heuvel ligt als het ware de geschiedenis van de Thraciërs, zoals hierboven geschetst, laag voor laag opgeslagen.

Museum Boymans van Beuningen, Mathenesserlaan 18-20, Rotterdam. 24 september

13/11 18 november 1984, dinsdag 13/11 zaterdag 10-17 uur, zondag 11-17 uur, maandag gesloten.

DIVERSEN

BROCHURE INVENTARISATIEMETHODIEK

De werkgroep Inventarisatiemethodiek heeft, in samenwerking met de gelijknamige werkgroep van de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers (NVMZ), haar werkzaamheden beëindigd en het voorlopige resultaat is in brochure-vorm op de NCM-dag van 18 april jl. gepresenteerd.

Bij nader onderzoek bleek er een groot verschil in aanpak van gemeente tot gemeente én regionaal te bestaan. Ook overeenkomst in gehanteerde criteria bleek ver te zoeken. Met deze brochure wordt een belangrijke stap vooruit gedaan om enige ordening op dit terrein te krijgen, waarbij echter niet de illusie moet ontstaan dat er een sluitende oplossing voor elke situatie bestaat. De voortdurend groeiende belangstelling voor onze gebouwde omgeving brengt met zich mee dat men zich bewust is gaan worden van hetgeen wel of niet beschermd en behouden dient te worden voor de toekomst. De KNOB en de NVMZ hebben in de afgelopen periode kunnen constateren dat bij lagere overheden en ook andere geïnteresseerden behoefte bestaat aan een helder en duidelijk opgestelde handleiding tot inventarisatie en documentatie van bebouwing en andere objecten, die niet voorkomen op de Rijksmonumentenlijst maar wel van grote waarde en/of karakteristiek voor een bepaalde stad, dorp of streek kunnen zijn.

Het is vooral in dit decennium – met de discussies over decentralisatie – dat een steeds groter wordend aantal gemeenten werkt aan een eigen ge-

meentelijk monumentenbeleid. Een uitvloeisel hiervan is, dat veel gemeenten overgaan tot vaststelling van een gemeentelijke monumentenverordening. Om tot een verantwoorde uitwerking van deze verordening te komen is het een eerste vereiste, dat een goed onderbouwde en overzichtelijke inventarisatie wordt opgezet van die onroerende zaken, die in aanmerking komen om beschermd te worden. Een basis voor een dergelijk onderzoek is echter niet voorhanden, hetgeen – onafhankelijk van elkaar – zowel bij de KNOB als bij de NVMZ als een gemis werd ervaren. Ter bevordering van een onderlinge vergelijkbaarheid is een uniforme wijze van opzet van inventariseren van groot belang. Daarnaast is het de bovengenoemde organisaties raadzaam gebleken belangstellenden ook praktische wenken en aanbevelingen te verstrekken. Tot nu toe ontbreekt eveneens een uniform en handzaam systeem van criteria en waarderingsomgevingen om gebouwen en objecten te beschrijven, in beeld en kaart te brengen.

Het bijgevoegde inventarisatiemodel heeft tot doel een richtlijn te vormen. Deze kan als uitgangspunt dienen voor het vervaardigen van een overzichtslijst van bouwkundige structuren, bebouwing en andere objecten. Als doelgroep wordt gedacht aan: leden van gemeentelijke en/of provinciale bureaus Monumentenzorg, leden van gemeentelijke en/of provinciale monumentencommissies, ambtenaren uit de sector Monumentenzorg, architectuur- en kunsthistorici, oudheidkundige verenigingen en andere particuliere organisaties enz. Toepassingsmogelijkheden zijn: het vormen van een uitgangspunt voor een monumentenlijst, een hulpmiddel ten behoeve van het welstandstoezicht, het verkrijgen van inzicht in de uniciteit en de waarde van de aanwezige structurele elementen, bebouwing en objecten.

De brochure kan besteld worden op het bureau van de KNOB, Sint-Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, 020-277706 (maandag en woensdag) door overmaking van f 11,— op gironummer 140380 t.n.v. KNOB te Amsterdam onder vermelding van Brochure Inventarisatiemethodiek.

VERSLAG LUSTRUMCONGRES

De inleidingen die op het lustrumcongres '85 jaar KNOB – 10 jaar Industriële Archeologie' gehouden zijn, zullen gepubliceerd worden in het *Tijdschrift Industriële Archeologie*, dat in juni verschijnt.

Deelnemers aan het congres zullen dit nummer gratis toegezonden krijgen, anderen kunnen dit nummer bestellen (zolang de voorraad strekt) op het bureau van de KNOB. Kosten f 8,50 (exclusief portokosten).

Ter overname aangeboden de complete jaargangen 65 (1966) t/m 80 (1981) met losse banden van het Bulletin KNOB. Prijs nader overeen te komen. D. N. Chr. van Wijk, Catharina van Renneslaan 30, 3533 SC Utrecht tel. 030-931952.

JUBILEUM-AANBIEDING OUDE JAARGANGEN BULLETINS

In het kader van ons jubileum kunnen oude jaargangen worden besteld voor f 25,— (inclusief portokosten) per jaargang. Vanaf 1975 zijn ongeveer alle jaargangen nog aanwezig t/m 1982. Grijpt uw Kans!

Bestellingen richten aan het Bureau van de KNOB.